

صد اول میں اسلام کا سیاسی نظام

ایکے تاریخی جائزہ

محمد نذیر کا کاغذیں

①

علم سیاسیات میں ریاست کی ابتدا کے بارے میں مختلف زمانوں میں خاص حالات کے تحت مختلف نظریے پیش کئے گئے ہیں۔ ان میں نظریہ تخلیق ربانی 'DIVINE ORIGIN THEORY' نظریہ معاہدہ عمرانی 'SOCIAL CONTRACT THEORY'، نظریہ جبر 'FORCE THEORY' نظریات پدرسری و مادرسری 'PATRIARCHAL AND MATRIARCHAL THEORIES' اور تاریخی یا ارتقائی نظریہ 'HISTORICAL OR EVOLUTIONARY THEORIES' ان سب نظریوں کی افادیت اپنی اپنی جگہ مسلم ہے۔ ہم ان نظریوں کی روشنی میں اسلامی ریاست کی بنیاد اور تشکیل اور اس کے ارتقاء پر بحث کریں گے۔

بیعت عقبہ ثانی کو اسلام کی سیاسی تاریخ میں اس لئے خاص اہمیت حاصل ہے کہ ایک طرف اگر اس دور میں معاہدہ سے مسلمانوں میں عزم و ہمت اور اپنی اجتماعی زندگی برقرار رکھنے کا حوصلہ پیدا ہوا تو دوسری طرف یہ ایک ایسی سیاست کی بنیاد کا باعث بن گئی جو آگے چل کر نہ صرف جزیرہ عرب بلکہ ایشیا، افریقہ

سہ یہاں یہ بات قابل ذکر ہے کہ سترھویں صدی عیسوی کے آغاز تک STATE ریاست کا مفہوم اعلیٰ سیاسی اختیار تھا جس کے پاس یہ طاقت ہوتی، وہی STATE یعنی اعلیٰ سیاسی اختیار کہلاتا۔ چنانچہ سترھویں صدی عیسوی کے آغاز میں بیکن (BACON) نے لفظ STATE بادشاہ (KING) کے لئے استعمال کیا۔ لائی چارڈم نے جب کہ 'L' STAT. C' EST MOI یعنی میں ریاست (STATE) کو تو وہ یہ کہنے میں توجہ نہ کیا۔

اور یورپ کے کچھ حصوں تک پھیل گئی۔ ڈاکٹر حمید اللہ کے الفاظ میں یہ معلوم تاریخ میں ایک واقعی معاہدہ عمرانی تھا جس میں چند لوگوں نے ایک فرد کو اپنا سردار بنایا اور معاہدے کے ذریعہ حقوق و فرائض متعین ہوئے۔ جن لوگوں نے بیعت عقبہ ثانی میں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو اپنا سردار بنایا اور آپ کو مدینہ آنے کی دعوت دی، ان میں یثرب کے دونوں قبائل اوس اور خزرج کے نمائندے شامل تھے۔ اس وقت ان دونوں قبائل میں آپس میں حقیقتاً موجود تھی۔ اس معاہدے کے دینی پہلوؤں کو وقتی طور پر نظر انداز کر کے اگر اس کے سیاسی وجوہ تلاش کئے جائیں تو معلوم ہوتا ہے کہ ایک طرف اگر ان قبائل میں باہم رنجش تھی تو دوسری طرف مدینہ کے یہودی تھے جو وہاں کی سیاست اور معیشت پر برابر چھائے جا رہے تھے اور مستقل خطرہ یہ تھا کہ کہیں وہ ان قبائل کو پوری طرح اپنا زیر دست نہ بنالیں۔ چنانچہ ذیوی اور سیاسی مصلحت کے تحت یہودیوں کے اقتدار کے مقابلے میں انھوں نے ایک ایسی عربی النسل شخصیت کا اقتدار قبول کرنا پسند کیا جو نہ صرف اپنے ہی قبیلے میں صادق و امین مشہور تھے بلکہ خدا کے برگزیدہ نبی بھی تھے۔

مدینہ کے لوگوں کے مقابلے میں مکہ کے قریش کا سلوک آپ کے ساتھ اس کے بالکل برعکس تھا۔ ان سے قریش کی مخالفت صرف اس بنا پر نہ تھی کہ آپ کو مکہ کی دعوت دیتے اور ان کی بت پرستی کو ختم کرنے کیونکہ بت پرستی کے خلاف تو مکہ میں پہلے سے اجتماع ہوا تھا اور اسی مکہ میں موحہ بنی پیدا ہو چکے تھے۔ بت پرستی کے پہلو پہ پہلو یہ لوگ بت پرستی کی مذمت کرتے تھے۔ ان کی مخالفت کی اصل وجہ یہ تھی

القبول شیخ، STATE کے معنی ہی اصل سیاسی اقتدار کے تھے اور ظاہر ہے یہ اعتبار اس سے

کو حاصل ہے۔ STATE کے بارے میں مزید تفصیلات کے لئے ملاحظہ ہو۔ STARKER,

LES OF SOCIAL AND POLITICAL THEORY, (OXFORD, 1921)

۹.

۱۰. رسول اکرم کی سیاسی زندگی، ص ۱۰۳

۱۱. تمیز کی بحث سے قبل مذہبی طور پر انجیل میں مسیحیت کی سادہ تشریح ہے۔

۱۲. مسیحی دین میں ہم انجیل میں مذکورہ الفاظ، عیسیٰ بن ماری کرب الندی،

نورانی، ص ۱۰۳، ص ۱۰۴، ص ۱۰۵، ص ۱۰۶، ص ۱۰۷، ص ۱۰۸، ص ۱۰۹، ص ۱۱۰، ص ۱۱۱، ص ۱۱۲، ص ۱۱۳، ص ۱۱۴، ص ۱۱۵، ص ۱۱۶، ص ۱۱۷، ص ۱۱۸، ص ۱۱۹، ص ۱۲۰، ص ۱۲۱، ص ۱۲۲، ص ۱۲۳، ص ۱۲۴، ص ۱۲۵، ص ۱۲۶، ص ۱۲۷، ص ۱۲۸، ص ۱۲۹، ص ۱۳۰، ص ۱۳۱، ص ۱۳۲، ص ۱۳۳، ص ۱۳۴، ص ۱۳۵، ص ۱۳۶، ص ۱۳۷، ص ۱۳۸، ص ۱۳۹، ص ۱۴۰، ص ۱۴۱، ص ۱۴۲، ص ۱۴۳، ص ۱۴۴، ص ۱۴۵، ص ۱۴۶، ص ۱۴۷، ص ۱۴۸، ص ۱۴۹، ص ۱۵۰، ص ۱۵۱، ص ۱۵۲، ص ۱۵۳، ص ۱۵۴، ص ۱۵۵، ص ۱۵۶، ص ۱۵۷، ص ۱۵۸، ص ۱۵۹، ص ۱۶۰، ص ۱۶۱، ص ۱۶۲، ص ۱۶۳، ص ۱۶۴، ص ۱۶۵، ص ۱۶۶، ص ۱۶۷، ص ۱۶۸، ص ۱۶۹، ص ۱۷۰، ص ۱۷۱، ص ۱۷۲، ص ۱۷۳، ص ۱۷۴، ص ۱۷۵، ص ۱۷۶، ص ۱۷۷، ص ۱۷۸، ص ۱۷۹، ص ۱۸۰، ص ۱۸۱، ص ۱۸۲، ص ۱۸۳، ص ۱۸۴، ص ۱۸۵، ص ۱۸۶، ص ۱۸۷، ص ۱۸۸، ص ۱۸۹، ص ۱۹۰، ص ۱۹۱، ص ۱۹۲، ص ۱۹۳، ص ۱۹۴، ص ۱۹۵، ص ۱۹۶، ص ۱۹۷، ص ۱۹۸، ص ۱۹۹، ص ۲۰۰، ص ۲۰۱، ص ۲۰۲، ص ۲۰۳، ص ۲۰۴، ص ۲۰۵، ص ۲۰۶، ص ۲۰۷، ص ۲۰۸، ص ۲۰۹، ص ۲۱۰، ص ۲۱۱، ص ۲۱۲، ص ۲۱۳، ص ۲۱۴، ص ۲۱۵، ص ۲۱۶، ص ۲۱۷، ص ۲۱۸، ص ۲۱۹، ص ۲۲۰، ص ۲۲۱، ص ۲۲۲، ص ۲۲۳، ص ۲۲۴، ص ۲۲۵، ص ۲۲۶، ص ۲۲۷، ص ۲۲۸، ص ۲۲۹، ص ۲۳۰، ص ۲۳۱، ص ۲۳۲، ص ۲۳۳، ص ۲۳۴، ص ۲۳۵، ص ۲۳۶، ص ۲۳۷، ص ۲۳۸، ص ۲۳۹، ص ۲۴۰، ص ۲۴۱، ص ۲۴۲، ص ۲۴۳، ص ۲۴۴، ص ۲۴۵، ص ۲۴۶، ص ۲۴۷، ص ۲۴۸، ص ۲۴۹، ص ۲۵۰، ص ۲۵۱، ص ۲۵۲، ص ۲۵۳، ص ۲۵۴، ص ۲۵۵، ص ۲۵۶، ص ۲۵۷، ص ۲۵۸، ص ۲۵۹، ص ۲۶۰، ص ۲۶۱، ص ۲۶۲، ص ۲۶۳، ص ۲۶۴، ص ۲۶۵، ص ۲۶۶، ص ۲۶۷، ص ۲۶۸، ص ۲۶۹، ص ۲۷۰، ص ۲۷۱، ص ۲۷۲، ص ۲۷۳، ص ۲۷۴، ص ۲۷۵، ص ۲۷۶، ص ۲۷۷، ص ۲۷۸، ص ۲۷۹، ص ۲۸۰، ص ۲۸۱، ص ۲۸۲، ص ۲۸۳، ص ۲۸۴، ص ۲۸۵، ص ۲۸۶، ص ۲۸۷، ص ۲۸۸، ص ۲۸۹، ص ۲۹۰، ص ۲۹۱، ص ۲۹۲، ص ۲۹۳، ص ۲۹۴، ص ۲۹۵، ص ۲۹۶، ص ۲۹۷، ص ۲۹۸، ص ۲۹۹، ص ۳۰۰، ص ۳۰۱، ص ۳۰۲، ص ۳۰۳، ص ۳۰۴، ص ۳۰۵، ص ۳۰۶، ص ۳۰۷، ص ۳۰۸، ص ۳۰۹، ص ۳۱۰، ص ۳۱۱، ص ۳۱۲، ص ۳۱۳، ص ۳۱۴، ص ۳۱۵، ص ۳۱۶، ص ۳۱۷، ص ۳۱۸، ص ۳۱۹، ص ۳۲۰، ص ۳۲۱، ص ۳۲۲، ص ۳۲۳، ص ۳۲۴، ص ۳۲۵، ص ۳۲۶، ص ۳۲۷، ص ۳۲۸، ص ۳۲۹، ص ۳۳۰، ص ۳۳۱، ص ۳۳۲، ص ۳۳۳، ص ۳۳۴، ص ۳۳۵، ص ۳۳۶، ص ۳۳۷، ص ۳۳۸، ص ۳۳۹، ص ۳۴۰، ص ۳۴۱، ص ۳۴۲، ص ۳۴۳، ص ۳۴۴، ص ۳۴۵، ص ۳۴۶، ص ۳۴۷، ص ۳۴۸، ص ۳۴۹، ص ۳۵۰، ص ۳۵۱، ص ۳۵۲، ص ۳۵۳، ص ۳۵۴، ص ۳۵۵، ص ۳۵۶، ص ۳۵۷، ص ۳۵۸، ص ۳۵۹، ص ۳۶۰، ص ۳۶۱، ص ۳۶۲، ص ۳۶۳، ص ۳۶۴، ص ۳۶۵، ص ۳۶۶، ص ۳۶۷، ص ۳۶۸، ص ۳۶۹، ص ۳۷۰، ص ۳۷۱، ص ۳۷۲، ص ۳۷۳، ص ۳۷۴، ص ۳۷۵، ص ۳۷۶، ص ۳۷۷، ص ۳۷۸، ص ۳۷۹، ص ۳۸۰، ص ۳۸۱، ص ۳۸۲، ص ۳۸۳، ص ۳۸۴، ص ۳۸۵، ص ۳۸۶، ص ۳۸۷، ص ۳۸۸، ص ۳۸۹، ص ۳۹۰، ص ۳۹۱، ص ۳۹۲، ص ۳۹۳، ص ۳۹۴، ص ۳۹۵، ص ۳۹۶، ص ۳۹۷، ص ۳۹۸، ص ۳۹۹، ص ۴۰۰، ص ۴۰۱، ص ۴۰۲، ص ۴۰۳، ص ۴۰۴، ص ۴۰۵، ص ۴۰۶، ص ۴۰۷، ص ۴۰۸، ص ۴۰۹، ص ۴۱۰، ص ۴۱۱، ص ۴۱۲، ص ۴۱۳، ص ۴۱۴، ص ۴۱۵، ص ۴۱۶، ص ۴۱۷، ص ۴۱۸، ص ۴۱۹، ص ۴۲۰، ص ۴۲۱، ص ۴۲۲، ص ۴۲۳، ص ۴۲۴، ص ۴۲۵، ص ۴۲۶، ص ۴۲۷، ص ۴۲۸، ص ۴۲۹، ص ۴۳۰، ص ۴۳۱، ص ۴۳۲، ص ۴۳۳، ص ۴۳۴، ص ۴۳۵، ص ۴۳۶، ص ۴۳۷، ص ۴۳۸، ص ۴۳۹، ص ۴۴۰، ص ۴۴۱، ص ۴۴۲، ص ۴۴۳، ص ۴۴۴، ص ۴۴۵، ص ۴۴۶، ص ۴۴۷، ص ۴۴۸، ص ۴۴۹، ص ۴۵۰، ص ۴۵۱، ص ۴۵۲، ص ۴۵۳، ص ۴۵۴، ص ۴۵۵، ص ۴۵۶، ص ۴۵۷، ص ۴۵۸، ص ۴۵۹، ص ۴۶۰، ص ۴۶۱، ص ۴۶۲، ص ۴۶۳، ص ۴۶۴، ص ۴۶۵، ص ۴۶۶، ص ۴۶۷، ص ۴۶۸، ص ۴۶۹، ص ۴۷۰، ص ۴۷۱، ص ۴۷۲، ص ۴۷۳، ص ۴۷۴، ص ۴۷۵، ص ۴۷۶، ص ۴۷۷، ص ۴۷۸، ص ۴۷۹، ص ۴۸۰، ص ۴۸۱، ص ۴۸۲، ص ۴۸۳، ص ۴۸۴، ص ۴۸۵، ص ۴۸۶، ص ۴۸۷، ص ۴۸۸، ص ۴۸۹، ص ۴۹۰، ص ۴۹۱، ص ۴۹۲، ص ۴۹۳، ص ۴۹۴، ص ۴۹۵، ص ۴۹۶، ص ۴۹۷، ص ۴۹۸، ص ۴۹۹، ص ۵۰۰، ص ۵۰۱، ص ۵۰۲، ص ۵۰۳، ص ۵۰۴، ص ۵۰۵، ص ۵۰۶، ص ۵۰۷، ص ۵۰۸، ص ۵۰۹، ص ۵۱۰، ص ۵۱۱، ص ۵۱۲، ص ۵۱۳، ص ۵۱۴، ص ۵۱۵، ص ۵۱۶، ص ۵۱۷، ص ۵۱۸، ص ۵۱۹، ص ۵۲۰، ص ۵۲۱، ص ۵۲۲، ص ۵۲۳، ص ۵۲۴، ص ۵۲۵، ص ۵۲۶، ص ۵۲۷، ص ۵۲۸، ص ۵۲۹، ص ۵۳۰، ص ۵۳۱، ص ۵۳۲، ص ۵۳۳، ص ۵۳۴، ص ۵۳۵، ص ۵۳۶، ص ۵۳۷، ص ۵۳۸، ص ۵۳۹، ص ۵۴۰، ص ۵۴۱، ص ۵۴۲، ص ۵۴۳، ص ۵۴۴، ص ۵۴۵، ص ۵۴۶، ص ۵۴۷، ص ۵۴۸، ص ۵۴۹، ص ۵۵۰، ص ۵۵۱، ص ۵۵۲، ص ۵۵۳، ص ۵۵۴، ص ۵۵۵، ص ۵۵۶، ص ۵۵۷، ص ۵۵۸، ص ۵۵۹، ص ۵۶۰، ص ۵۶۱، ص ۵۶۲، ص ۵۶۳، ص ۵۶۴، ص ۵۶۵، ص ۵۶۶، ص ۵۶۷، ص ۵۶۸، ص ۵۶۹، ص ۵۷۰، ص ۵۷۱، ص ۵۷۲، ص ۵۷۳، ص ۵۷۴، ص ۵۷۵، ص ۵۷۶، ص ۵۷۷، ص ۵۷۸، ص ۵۷۹، ص ۵۸۰، ص ۵۸۱، ص ۵۸۲، ص ۵۸۳، ص ۵۸۴، ص ۵۸۵، ص ۵۸۶، ص ۵۸۷، ص ۵۸۸، ص ۵۸۹، ص ۵۹۰، ص ۵۹۱، ص ۵۹۲، ص ۵۹۳، ص ۵۹۴، ص ۵۹۵، ص ۵۹۶، ص ۵۹۷، ص ۵۹۸، ص ۵۹۹، ص ۶۰۰، ص ۶۰۱، ص ۶۰۲، ص ۶۰۳، ص ۶۰۴، ص ۶۰۵، ص ۶۰۶، ص ۶۰۷، ص ۶۰۸، ص ۶۰۹، ص ۶۱۰، ص ۶۱۱، ص ۶۱۲، ص ۶۱۳، ص ۶۱۴، ص ۶۱۵، ص ۶۱۶، ص ۶۱۷، ص ۶۱۸، ص ۶۱۹، ص ۶۲۰، ص ۶۲۱، ص ۶۲۲، ص ۶۲۳، ص ۶۲۴، ص ۶۲۵، ص ۶۲۶، ص ۶۲۷، ص ۶۲۸، ص ۶۲۹، ص ۶۳۰، ص ۶۳۱، ص ۶۳۲، ص ۶۳۳، ص ۶۳۴، ص ۶۳۵، ص ۶۳۶، ص ۶۳۷، ص ۶۳۸، ص ۶۳۹، ص ۶۴۰، ص ۶۴۱، ص ۶۴۲، ص ۶۴۳، ص ۶۴۴، ص ۶۴۵، ص ۶۴۶، ص ۶۴۷، ص ۶۴۸، ص ۶۴۹، ص ۶۵۰، ص ۶۵۱، ص ۶۵۲، ص ۶۵۳، ص ۶۵۴، ص ۶۵۵، ص ۶۵۶، ص ۶۵۷، ص ۶۵۸، ص ۶۵۹، ص ۶۶۰، ص ۶۶۱، ص ۶۶۲، ص ۶۶۳، ص ۶۶۴، ص ۶۶۵، ص ۶۶۶، ص ۶۶۷، ص ۶۶۸، ص ۶۶۹، ص ۶۷۰، ص ۶۷۱، ص ۶۷۲، ص ۶۷۳، ص ۶۷۴، ص ۶۷۵، ص ۶۷۶، ص ۶۷۷، ص ۶۷۸، ص ۶۷۹، ص ۶۸۰، ص ۶۸۱، ص ۶۸۲، ص ۶۸۳، ص ۶۸۴، ص ۶۸۵، ص ۶۸۶، ص ۶۸۷، ص ۶۸۸، ص ۶۸۹، ص ۶۹۰، ص ۶۹۱، ص ۶۹۲، ص ۶۹۳، ص ۶۹۴، ص ۶۹۵، ص ۶۹۶، ص ۶۹۷، ص ۶۹۸، ص ۶۹۹، ص ۷۰۰، ص ۷۰۱، ص ۷۰۲، ص ۷۰۳، ص ۷۰۴، ص ۷۰۵، ص ۷۰۶، ص ۷۰۷، ص ۷۰۸، ص ۷۰۹، ص ۷۱۰، ص ۷۱۱، ص ۷۱۲، ص ۷۱۳، ص ۷۱۴، ص ۷۱۵، ص ۷۱۶، ص ۷۱۷، ص ۷۱۸، ص ۷۱۹، ص ۷۲۰، ص ۷۲۱، ص ۷۲۲، ص ۷۲۳، ص ۷۲۴، ص ۷۲۵، ص ۷۲۶، ص ۷۲۷، ص ۷۲۸، ص ۷۲۹، ص ۷۳۰، ص ۷۳۱، ص ۷۳۲، ص ۷۳۳، ص ۷۳۴، ص ۷۳۵، ص ۷۳۶، ص ۷۳۷، ص ۷۳۸، ص ۷۳۹، ص ۷۴۰، ص ۷۴۱، ص ۷۴۲، ص ۷۴۳، ص ۷۴۴، ص ۷۴۵، ص ۷۴۶، ص ۷۴۷، ص ۷۴۸، ص ۷۴۹، ص ۷۵۰، ص ۷۵۱، ص ۷۵۲، ص ۷۵۳، ص ۷۵۴، ص ۷۵۵، ص ۷۵۶، ص ۷۵۷، ص ۷۵۸، ص ۷۵۹، ص ۷۶۰، ص ۷۶۱، ص ۷۶۲، ص ۷۶۳، ص ۷۶۴، ص ۷۶۵، ص ۷۶۶، ص ۷۶۷، ص ۷۶۸، ص ۷۶۹، ص ۷۷۰، ص ۷۷۱، ص ۷۷۲، ص ۷۷۳، ص ۷۷۴، ص ۷۷۵، ص ۷۷۶، ص ۷۷۷، ص ۷۷۸، ص ۷۷۹، ص ۷۸۰، ص ۷۸۱، ص ۷۸۲، ص ۷۸۳، ص ۷۸۴، ص ۷۸۵، ص ۷۸۶، ص ۷۸۷، ص ۷۸۸، ص ۷۸۹، ص ۷۹۰، ص ۷۹۱، ص ۷۹۲، ص ۷۹۳، ص ۷۹۴، ص ۷۹۵، ص ۷۹۶، ص ۷۹۷، ص ۷۹۸، ص ۷۹۹، ص ۸۰۰، ص ۸۰۱، ص ۸۰۲، ص ۸۰۳، ص ۸۰۴، ص ۸۰۵، ص ۸۰۶، ص ۸۰۷، ص ۸۰۸، ص ۸۰۹، ص ۸۱۰، ص ۸۱۱، ص ۸۱۲، ص ۸۱۳، ص ۸۱۴، ص ۸۱۵، ص ۸۱۶، ص ۸۱۷، ص ۸۱۸، ص ۸۱۹، ص ۸۲۰، ص ۸۲۱، ص ۸۲۲، ص ۸۲۳، ص ۸۲۴، ص ۸۲۵، ص ۸۲۶، ص ۸۲۷، ص ۸۲۸، ص ۸۲۹، ص ۸۳۰، ص ۸۳۱، ص ۸۳۲، ص ۸۳۳، ص ۸۳۴، ص ۸۳۵، ص ۸۳۶، ص ۸۳۷، ص ۸۳۸، ص ۸۳۹، ص ۸۴۰، ص ۸۴۱، ص ۸۴۲، ص ۸۴۳، ص ۸۴۴، ص ۸۴۵، ص ۸۴۶، ص ۸۴۷، ص ۸۴۸، ص ۸۴۹، ص ۸۵۰، ص ۸۵۱، ص ۸۵۲، ص ۸۵۳، ص ۸۵۴، ص ۸۵۵، ص ۸۵۶، ص ۸۵۷، ص ۸۵۸، ص ۸۵۹، ص ۸۶۰، ص ۸۶۱، ص ۸۶۲، ص ۸۶۳، ص ۸۶۴، ص ۸۶۵، ص ۸۶۶، ص ۸۶۷، ص ۸۶۸، ص ۸۶۹، ص ۸۷۰، ص ۸۷۱، ص ۸۷۲، ص ۸۷۳، ص ۸۷۴، ص ۸۷۵، ص ۸۷۶، ص ۸۷۷، ص ۸۷۸، ص ۸۷۹، ص ۸۸۰، ص ۸۸۱، ص ۸۸۲، ص ۸۸۳، ص ۸۸۴، ص ۸۸۵، ص ۸۸۶، ص ۸۸۷، ص ۸۸۸، ص ۸۸۹، ص ۸۹۰، ص ۸۹۱، ص ۸۹۲، ص ۸۹۳، ص ۸۹۴، ص ۸۹۵، ص ۸۹۶، ص ۸۹۷، ص ۸۹۸، ص ۸۹۹، ص ۹۰۰، ص ۹۰۱، ص ۹۰۲، ص ۹۰۳، ص ۹۰۴، ص ۹۰۵، ص ۹۰۶، ص ۹۰۷، ص ۹۰۸، ص ۹۰۹، ص ۹۱۰، ص ۹۱۱، ص ۹۱۲، ص ۹۱۳، ص ۹۱۴، ص ۹۱۵، ص ۹۱۶، ص ۹۱۷، ص ۹۱۸، ص ۹۱۹، ص ۹۲۰، ص ۹۲۱، ص ۹۲۲، ص ۹۲۳، ص ۹۲۴، ص ۹۲۵، ص ۹۲۶، ص ۹۲۷، ص ۹۲۸، ص ۹۲۹، ص ۹۳۰، ص ۹۳۱، ص ۹۳۲، ص ۹۳۳، ص ۹۳۴، ص ۹۳۵، ص ۹۳۶، ص ۹۳۷، ص ۹۳۸، ص ۹۳۹، ص ۹۴۰، ص ۹۴۱، ص ۹۴۲، ص ۹۴۳، ص ۹۴۴، ص ۹۴۵، ص ۹۴۶، ص ۹۴۷، ص ۹۴۸، ص ۹۴۹، ص ۹۵۰، ص ۹۵۱، ص ۹۵۲، ص ۹۵۳، ص ۹۵۴، ص ۹۵۵، ص ۹۵۶، ص ۹۵۷، ص ۹۵۸، ص ۹۵۹، ص ۹۶۰، ص ۹۶۱، ص ۹۶۲، ص ۹۶۳، ص ۹۶۴، ص ۹۶۵، ص ۹۶۶، ص ۹۶۷، ص ۹۶۸، ص ۹۶۹، ص ۹۷۰، ص ۹۷۱، ص ۹۷۲، ص ۹۷۳، ص ۹۷۴، ص ۹۷۵، ص ۹۷۶، ص ۹۷۷، ص ۹۷۸، ص ۹۷۹، ص ۹۸۰، ص ۹۸۱، ص ۹۸۲، ص ۹۸۳، ص ۹۸۴، ص ۹۸۵، ص ۹۸۶، ص ۹۸۷، ص ۹۸۸، ص ۹۸۹، ص ۹۹۰، ص ۹۹۱، ص ۹۹۲، ص ۹۹۳، ص ۹۹۴، ص ۹۹۵، ص ۹۹۶، ص ۹۹۷، ص ۹۹۸، ص ۹۹۹، ص ۱۰۰۰، ص ۱۰۰۱، ص ۱۰۰۲، ص ۱۰۰۳، ص ۱۰۰۴، ص ۱۰۰۵، ص ۱۰۰۶، ص ۱۰۰۷، ص ۱۰۰۸، ص ۱۰۰۹، ص ۱۰۱۰، ص ۱۰۱۱، ص ۱۰۱۲، ص ۱۰۱۳، ص ۱۰۱۴، ص ۱۰۱۵، ص ۱۰۱۶، ص ۱۰۱۷، ص ۱۰۱۸، ص ۱۰۱۹، ص ۱۰۲۰، ص ۱۰۲۱، ص ۱۰۲۲، ص ۱۰۲۳، ص ۱۰۲۴، ص ۱۰۲۵، ص ۱۰۲۶، ص ۱۰۲۷، ص ۱۰۲۸، ص ۱۰۲۹، ص ۱۰۳۰، ص ۱۰۳۱، ص ۱۰۳۲، ص ۱۰۳۳، ص ۱۰۳۴، ص ۱۰۳۵، ص ۱۰۳۶، ص ۱۰۳۷، ص ۱۰۳۸، ص ۱۰۳۹، ص ۱۰۴۰، ص ۱۰۴۱، ص ۱۰۴۲، ص ۱۰۴۳، ص ۱۰۴۴، ص ۱۰۴۵، ص ۱۰۴۶، ص ۱۰۴۷، ص ۱۰۴۸، ص ۱۰۴۹، ص ۱۰۵۰، ص ۱۰۵۱، ص ۱۰۵۲، ص ۱۰۵۳، ص ۱۰۵۴، ص ۱۰۵۵، ص ۱۰۵۶، ص ۱۰۵۷، ص ۱۰۵۸، ص ۱۰۵۹، ص ۱۰۶۰، ص ۱۰۶۱، ص ۱۰۶۲، ص ۱۰۶۳، ص ۱۰۶۴، ص ۱۰۶۵، ص ۱۰۶۶، ص ۱۰۶۷، ص ۱۰۶۸، ص ۱۰۶۹، ص ۱۰۷۰، ص ۱۰۷۱، ص ۱۰۷۲، ص ۱۰۷۳، ص ۱۰۷۴، ص ۱۰۷۵، ص ۱۰۷۶، ص ۱۰۷۷، ص ۱۰۷۸، ص ۱۰۷۹، ص ۱۰۸۰، ص ۱۰۸۱، ص ۱۰۸۲، ص ۱۰۸۳، ص ۱۰۸۴، ص ۱۰۸۵، ص ۱۰۸۶، ص ۱۰۸۷، ص ۱۰۸۸، ص ۱۰۸۹، ص ۱۰۹۰، ص ۱۰۹۱، ص ۱۰۹۲، ص ۱۰۹۳، ص ۱۰۹۴، ص ۱۰۹۵، ص ۱۰۹۶، ص ۱۰۹۷، ص ۱۰۹۸، ص ۱۰۹۹، ص ۱۱۰۰، ص ۱۱۰۱، ص ۱۱۰۲، ص ۱۱۰۳، ص ۱۱۰۴، ص ۱۱۰۵، ص ۱۱۰۶، ص ۱۱۰۷، ص ۱۱۰۸، ص ۱۱۰۹، ص ۱۱۱۰، ص ۱۱۱۱، ص ۱۱۱۲، ص ۱۱۱۳، ص ۱۱۱۴، ص ۱۱۱۵، ص ۱۱۱۶، ص ۱۱۱۷، ص ۱۱۱۸، ص ۱۱۱۹، ص ۱۱۲۰، ص ۱۱۲۱، ص ۱۱۲۲، ص ۱۱۲۳، ص ۱۱۲۴، ص ۱۱۲۵، ص ۱۱۲۶، ص ۱۱۲۷، ص ۱۱۲۸، ص ۱۱۲۹، ص ۱۱۳۰، ص ۱۱۳۱، ص ۱۱۳۲، ص ۱۱۳۳، ص ۱۱۳۴، ص ۱۱۳۵، ص ۱۱۳۶، ص ۱۱۳۷، ص ۱۱۳۸، ص ۱۱۳۹، ص ۱۱۴۰، ص ۱۱۴۱، ص ۱۱۴۲، ص ۱۱۴۳، ص ۱۱۴۴، ص ۱۱۴۵، ص ۱۱۴۶، ص ۱۱۴۷، ص ۱۱۴۸، ص ۱۱۴۹، ص ۱۱۵۰، ص ۱۱۵۱، ص ۱۱۵۲، ص ۱۱۵۳، ص ۱۱۵۴، ص ۱۱۵۵، ص ۱۱۵۶، ص ۱۱۵۷، ص ۱۱۵۸، ص ۱۱۵۹، ص ۱۱۶۰، ص ۱۱۶۱، ص ۱۱۶۲، ص ۱۱۶۳، ص ۱۱۶۴، ص ۱۱۶۵، ص ۱۱۶۶، ص ۱۱۶۷، ص ۱۱۶۸، ص ۱۱۶۹، ص ۱۱۷۰، ص ۱۱۷۱، ص ۱۱۷۲، ص ۱۱۷۳، ص ۱۱۷۴، ص ۱۱۷۵، ص ۱۱۷۶، ص ۱۱۷۷، ص ۱۱۷۸، ص ۱۱۷۹، ص ۱۱۸۰، ص ۱۱۸۱، ص ۱۱۸۲، ص ۱۱۸۳، ص ۱۱۸۴، ص ۱۱۸۵، ص ۱۱۸۶، ص ۱۱۸۷، ص ۱۱۸۸، ص ۱۱۸۹، ص ۱۱۹۰، ص ۱۱۹۱، ص ۱۱۹۲، ص ۱۱۹۳، ص ۱۱۹۴، ص ۱۱۹۵، ص ۱۱۹۶، ص ۱۱۹۷، ص ۱۱۹۸، ص ۱۱۹۹، ص ۱۲۰۰، ص ۱۲۰۱، ص ۱۲۰۲، ص ۱۲۰۳، ص ۱۲۰۴، ص ۱۲۰۵، ص ۱۲۰۶، ص ۱۲۰۷، ص ۱۲۰۸، ص ۱۲۰۹، ص ۱۲۱۰، ص ۱۲۱۱، ص ۱۲۱۲، ص ۱۲۱۳، ص ۱۲۱۴، ص ۱۲۱۵، ص ۱۲۱۶، ص ۱۲۱۷، ص ۱۲۱۸، ص ۱۲۱۹، ص ۱۲۲۰، ص ۱۲۲۱، ص ۱۲۲۲، ص ۱۲۲۳، ص ۱۲۲۴، ص ۱۲۲۵، ص ۱۲۲۶، ص ۱۲۲۷، ص ۱۲۲۸، ص ۱۲۲۹، ص ۱۲۳۰، ص ۱۲۳۱، ص ۱۲۳۲، ص ۱۲۳۳، ص ۱۲۳۴، ص ۱۲۳۵، ص ۱۲۳۶، ص ۱۲۳۷، ص ۱۲۳۸، ص ۱۲۳۹، ص ۱۲۴۰، ص ۱۲۴۱، ص ۱۲۴۲، ص ۱۲۴۳، ص ۱۲۴۴، ص ۱۲۴۵، ص ۱۲۴۶، ص ۱۲۴۷، ص ۱۲۴۸، ص ۱۲۴۹، ص ۱۲۵۰، ص ۱۲۵۱، ص ۱۲۵۲، ص ۱۲۵۳، ص ۱۲۵۴، ص ۱۲۵۵، ص ۱۲۵۶، ص ۱۲۵۷، ص ۱۲۵۸، ص ۱۲۵۹، ص ۱۲۶۰، ص ۱۲۶۱، ص ۱۲۶۲، ص ۱۲۶۳، ص ۱۲۶۴، ص ۱۲۶۵، ص ۱۲۶۶، ص ۱۲۶۷، ص ۱۲۶۸، ص ۱۲۶۹، ص ۱۲۷۰، ص ۱۲۷۱، ص ۱۲۷۲، ص ۱۲۷۳، ص ۱۲۷۴، ص ۱۲۷۵، ص ۱۲۷۶، ص ۱۲۷۷، ص ۱۲۷۸، ص ۱۲۷۹، ص ۱۲۸۰، ص ۱۲۸۱، ص ۱۲۸۲، ص ۱۲۸۳، ص ۱۲۸۴، ص ۱۲۸۵، ص ۱۲۸۶، ص ۱۲۸۷، ص ۱۲۸۸، ص ۱۲۸۹، ص ۱۲۹۰، ص ۱۲۹۱، ص ۱۲۹۲، ص ۱۲۹۳، ص ۱۲۹۴، ص

اقتصادی تھی۔ ان کو اس بات کا غم نہ تھا کہ رسول اکرم کی دعوت کہیں ان کی اقتصادی خوش حالی پر اثر انداز نہ ہو اور یہ کہ آپ کی خالص وحدانیت کی تبلیغ ان کی مذہبی عبادت و عبادت گاہوں کی آمدنی پر کہیں ضرب نہ لگائے۔ سیکہ جیسے ہی رسول اکرم مدینہ میں تشریف لائے۔ اور آپ کو وہاں تمکین حاصل ہوا۔ آپ نے یہودیوں سمیت مدینہ کے مسلمانوں کو ایک چارٹر دیا۔ جس میں سب کو ایک سیاسی رشتہ میں منسلک کر دیا گیا۔ اس چارٹر میں "مسلمون" کی اصطلاح غالباً پہلی مرتبہ استعمال کی گئی ہے۔ اگر واقعی ایسا ہے تو پھر یہ ایک سیاسی اصطلاح ہے جو مسلمانوں کی سیاسی جماعت کو یہودیوں کی جماعت سے تمیز کرتی ہے۔ اس چارٹر کی دفعہ ۲۵ کی رود سے پہنچوں کو بھی مسلمانوں کے ساتھ سیاسی وحدت POLITICAL COMMUNITY میں شامل کر دیا گیا اور ان کو شہریوں کے پورے حقوق کی ضمانت دی گئی۔ بالفاظ دیگر میثاق مدینہ، ریاست مدینہ کا ایک قسم کا تحریری دستور تھا۔ اور رسول اکرم اس ریاست میں رسالت کے منصب کے ساتھ ساتھ سیاسی حکمران بھی تھے۔ اس نوزائیدہ ریاست کے اس پہلے دستور میں مرکزیت پر زور دیا گیا۔ لیکن ساتھ ساتھ مختلف قبائل کے رجم و رواج کا بھی خلاصہ رکھا گیا۔ اور مسلمانوں کے علاوہ یہودیوں کو بھی اپنے مذہب کی آزادی کی ضمانت دی گئی۔ چنانچہ جب تک یہودی میثاق مدینہ کی مختلف دفعات کی پابندی کرتے رہے، وہ نہایت امن و امان سے رہے لیکن جب انھوں نے اس کی اہم دفعات کی کھلم کھلا خلاف ورزی کی تو ان کا وہی حشر ہونا تھا، جو ایک باغی کا ہو سکتا ہے۔

جس زمانے اور جن خاص حالات میں مدینہ کی نئی ریاست وجود میں آئی اور جس نے وہاں لامرکزیت کو ختم کر کے مرکزیت کی بنیاد ڈالی، اس وقت حکومتوں کی وہ ہیئت نہ تھی جو آجکل ہے۔ اگرچہ جنوبی عرب (یعنی اودھ حضرت) میں بادشاہت تھی اور غسان اور پالمیرا کی شہری ریاستیں شمال میں رہ چکی تھیں جن میں بادشاہت تھی لیکن ریگستانی علاقہ، جس میں حجاز اور نجد شامل ہیں، یہاں کے لوگ بادشاہت کی قسم کی حکومت سے ناواقف تھے۔ ان کے ہاں ایک طرح کی شہری ریاستیں تھیں لیکن منظم نہیں۔ قبیلے کا سردار حاکم اعلیٰ ہوتا تھا لیکن سیاسی اقتدار اعلیٰ قبیلے کے تمام لوگوں کو حاصل ہوتا تھا۔ حاکم اعلیٰ کی، جو کہ

میں تو خدا کی رہنمائی وحی کے ذریعے ملتی تھی لیکن سیاسی معاملات میں مشورہ ہوتا تھا، پیش آنے والے مسائل پر کھل کر رائے ظاہر کی جاتی تھی اور "رائے علما" دعوہ و معنوں میں۔ اس وقت کے رواج کے مطابق صرف اہل الراءے کی، بننے کے بعد عمل اقدام کئے جاتے تھے۔ بدر، احد اور خندق کی جنگوں اور جنگی قیدیوں کے مستقبل یا پھر یہودیوں کے ساتھ برتاؤ وغیرہ کی مثالیں تاریخ کے اوراق میں محفوظ ہیں۔ قبائل معاشرے میں سردار ہی قبیلے کا حقیقی نمائندہ ہوتا ہے اور اس کے فیصلوں کو بڑی اہمیت حاصل ہوتی ہے۔ لہذا رسول کریمؐ کی جدید ریاستِ مدینہ قبائلی حکومتوں کے فیڈریشن کا ایک مثالی نمونہ تھی۔ اور ظاہر ہے اس میں رسالت کے اقتضاء کے سبب آپؐ کی رائے سب پر فائق تھی لیکن جہاں تک سیاسی اقتدار اعلیٰ کا تعلق ہے، وہ آپؐ کو اور اہل الراءے کو حاصل تھا سببے شک اس اقتدار اعلیٰ پر کچھ پابندیاں بھی تھیں۔ آپؐ جب تک زندہ رہے، اس سلسلے میں وحی الہی آخری مرکز صوابد تھی اور آپؐ کے بعد کتاب اللہ اور سنتِ نبویؐ اقتدار اعلیٰ کی حدود کو متعین کرنے میں ایک قانونی مرجع کی حیثیت رکھتی تھی۔

دورِ نبویؐ کی حکومت کا موجودہ زمانہ کی حکومتوں سے موازنہ کرنا اور تعلیم و عہدہ نظاموں میں مماثلت یا اتفاق کے پہلو تلاش کر کے رائے قائم کرنا کچھ نامناسب معلوم ہوتا ہے کیونکہ یہ موافقت نہ صرف یہ کہ سطحی ہوگی اور بُنیادی فکرو فلسفہ میں نہیں بلکہ محض جزئیات میں تو وارد ہوگا۔ بہر حال ہم کہہ سکتے ہیں کہ ریاستِ مدینہ میں نہ تو تھیاکریسی THEOCRACY تھی جس میں رسول اکرمؐ کی سرکردگی میں چند مذہبی قسم کے لوگ مذہب کے نام سے حکومت کر رہے ہوں اور نہ اس میں مطلق العنانیت (DICTATORSHIP) تھی۔ کیونکہ ڈیکٹیٹر شپ میں تو حاکم وقت کا حکم قانونی حیثیت رکھتا ہے اور رائے کا کوئی عمل دخل نہیں ہوتا جب کہ آپؐ کے لئے نہ صرف قرآن کریم میں واضح حکم تھا کہ مشورہ لیا کر دیکھو بلکہ آپؐ نے عملی طور پر یہ ثابت کر کے دکھایا کہ اسلامی نظام سیاست میں جمہور اس وقت کے اہل الراءے کو رائے دینے کی پوری پوری آزادی تھی۔ بالفاظ دیگر اس وقت کی حکومت

۱۔ تاریخ طبری اور سیرۃ ابن ہشام میں خاص طور سے ان کی تفصیلات ملیں گی۔

۲۔ آپؐ کی حیثیت ایک امدی و مرشد کی تھی جو نہ صرف لوگوں کے اخلاق درست کرنے آئے ہوں بلکہ خدا نے رؤے

۳۔ یہ لوگوں سے جس اقتدار اور غلبہ کا وعدہ کیا تھا آپؐ اس کا عمل نمونہ پیش کرنے بھی آئے تھے۔ (وعد اللہ

النذیرین آمنوا منکم وعلوا الصلوات لیستخلفنہم فی الارض کما استخلف الذین من قبلہم۔ النور: ۵۵)

میں بھی سیاست اور مذہب باہم مدغم تھے۔ فریض نے دونوں امور کو اکٹھا کر کے انہیں ایک ایک قبیلے میں تقسیم کر دیا تھا اور اس طرح اپنے ان ایک چند سری حکومت LICARCHY کی صورت بنا لی تھی جس کی نظیر تمدن اقوام میں نظر نہیں آتی۔ لیکن مکی ریاست اور مدینہ کی نئی ریاست میں ایک بڑا فرق یہ تھا کہ اول الذکر سیاسی مساوات پر قائم تھی جب کہ مؤخر الذکر میں فالوئی اور معاشی مساوات بھی تھی۔ اور یہ کہ اس ریاست میں وہ شخص بڑا تھا جو خدا کے نزدیک زیادہ برہیزگار تھا۔

(۲)

رسول پاک نے اپنی زندگی میں جس شمالی جہودی نظام کا خاکہ اس وقت کے خاص حالات کے مطابق پیش کیا تھا اور آپس میں بغض و عناد رکھنے والے قبائل کو جس وحدت میں منسلک کر دیا تھا وہ تو تاریخ میں ہمیشہ یادگار رہے گا آپ کی رحلت کی خبر نے مسلمانوں کو بڑی کمٹن آزمائش میں ڈال دیا۔ لوگ ذہنی پشانیوں میں مبتلا ہو گئے۔ اور تو اور خود حضرت ﷺ کو آپ کی وفات کا یقین نہیں آتا تھا۔ انہوں نے فوراً تلوار نکالی اور کہنے لگے:

”خبردار کسی نے کہا کہ محمد رسول اللہ وفات پا گئے ہیں۔ میں اسے اپنی تلوار سے قتل کر دوں گا۔ آپ

آسمانوں پر چلے گئے ہیں جس طرح حضرت عیسیٰ تشریف لے گئے تھے۔“

لیکن حضرت ابو بکر صدیقؓ جو نہ صرف جاہلیت کے دور میں اپنی فراست کے لئے مشہور تھے بلکہ اسلام میں بھی آپ اپنی ذہانت اور تدبیر کی وجہ سے رسول اکرمؐ کی قربت حاصل کر چکے تھے۔ حالات کی نزاکت کو دیکھتے ہوئے فرمانے لگے:

(بقیہ حاشیہ) دوسرا اُخروی۔ اول الذکر ریاست کے فرائض میں شامل کیا گیا اور مؤخر الذکر کلیسا CHURCH کو

سونپ دیا گیا۔ چنانچہ اس زمانے کا مشہور نعرہ یہ تھا: RENDER----UNTO CAESAR THE THINGS

WHICH ARE CAESARS AND UNTO GOD THAT ARE GODS” اس کے بعد کلیسا اور ریاست

میں اقتدار کی جنگ چھڑ گئی۔ یورپ کی موجودہ تفریق (سیاست اور مذہب میں) اس کش مکش کا

نتیجہ ہے جو ترقی وسطے میں پائیدار اور ریاست کے درمیان شروع ہوئی تھی۔

پاکستان۔ کتاب الملل والنحل۔ جزو اول۔ ص ۱۹

”جو لوگ محمدؐ کی عبادت کرتے تھے تو وہ وفات پا گئے ہیں اور جو لوگ محمدؐ کے اللہ کی عبادت کیا

کرتے تھے سو وہ زندہ ہے۔ نہ مرے گا۔“ ۱۲

اس دلیل سے لوگوں کے جذبات ٹھنڈے ہو گئے لیکن اصحاب الراءے کے لئے یہ گھڑی بڑی کٹھن تھی۔ ایک طرف اگر رسول مقبولؐ کی جدائی کا رنج و الم تھا تو دوسری طرف ریاست کو چلانے کی فکر و امن گیری۔ قرآن نے کوئی ایسا دستور متعین نہیں کیا تھا جس پر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی وفات کے بعد مسلمان عمل درآمد کرتے۔ یہ صحیح ہے کہ قرآن کی بعض آیتیں ارباب حکومت کی اطاعت پر زور دیتی ہیں۔ ۱۳ لیکن سیاسی نظام کیا ہو؟ اس کے بارے میں کوئی واضح نص نہیں۔ نبی کریمؐ نے اپنی زندگی میں ایک جمہوری حکومت کی مثال تو پیش کی تھی لیکن سربراہ مملکت کون ہو۔ اس کا انتخاب کس طرح عمل میں آئے یہ سب باتیں وضاحت طلب تھیں لیکن کسی نے پوچھنے کی جرأت نہیں کی۔ آپؐ نے بھی اپنی زندگی میں جانشینی کا مسئلہ اس لئے طے نہیں کیا تھا کہ اول تو قرآن میں صاف طور پر حکم موجود تھا کہ اجتہامی امور باہمی مشوروں سے طے کئے جائیں۔ دوسرے یہ کہ آپؐ کی پرورش اس قبیلے میں ہوئی جہاں شخصی نظام کی جگہ شورائی نظام تھا لہذا یہی مناسب سمجھا گیا ہو گا کہ سیاسی حکمرانی کا مسئلہ عوام کے نمائندوں (اصحاب الراءے) کے متفقہ فیصلے پر چھوڑا جائے۔ چنانچہ جو ابھی ایسا ہی۔

محمد صلی اللہ علیہ وسلم کی وفات کے فوراً بعد سفیف بنی ساعدہ میں مہاجرین و انصار کے درمیان جانشینی کے سوال پر کافی بحث و تمحیص ہوئی۔ انصار کا استدلال تھا کہ چونکہ انھوں نے رسول کریمؐ اور آپؐ کے ساتھیوں کو پناہ دی اور ان کے لئے قربانیاں دیں لہذا حکومت چلانے کا حق انہی کو چاہیے۔ اس سلسلے میں ان کی نظر انتخاب حضرت سعد بن عبادہ پر تھی۔ ان کے مقابلے میں مہاجرین اصرار تھا کہ یہ حق صرف قریش کو حاصل ہے۔ کیونکہ ان کی سیادت دوسرے قبائل کے لئے مسلم۔ جب بحث دلائل کی طرف آئی تو قریش نے یہ اور اس جیسی امادیں پیش کیں۔ الاثمۃ من ال

۱۲۔ شہرستان کتاب المصلح والناسخ ج ۱، ص ۲۰۔

۱۳۔ اصابہ اللہ و اصابہ اللہ، سوال و اولی الامر، ص ۱۰۰۔

۱۴۔ اصابہ اللہ و اصابہ اللہ، ص ۱۰۰۔

یہاں یہ امر قابل ذکر ہے کہ بحث کے دوران ایسی تمام احادیث تو سامنے آئیں لیکن مہاجرین ان کے علاوہ قرآن سے دلائل پیش نہ کر سکے۔ اس کے برعکس قرآن کا فیصلہ یہ تھا:

”خدا کے نزدیک سب سے زیادہ قابل عزت وہ ہے جو سب سے زیادہ پرہیزگار ہو۔“^{۱۶}

اس موقع پر حضرت ابو بکر صدیقؓ نے جو عمر اور تجربے میں سب میں ممتاز تھے، ایک مدلل تقریر کی جس میں انصاری کی خدمات کا اعتراف کرتے ہوئے یہ واضح کر دیا کہ قریش کے سوا کوئی دوسرے کی منہ کانہیں۔ اس تقریر سے فائدہ اٹھاتے ہوئے حضرت عمرؓ نے آپؓ کے ہاتھ پر بیعت کی پھر کچھ اور لوگ آگے بڑھے۔ اگلے روز عوام نے اس انتخاب کی توثیق کر دی۔ اور اس طرح رسول اکرمؐ کی سیاسی جانشینی کا مسئلہ حل ہو گیا۔ اس سے ظاہر ہے کہ حضرت ابو بکرؓ کی خلافت کی بنیاد جمہوریت کے اصول پر رکھی گئی۔ اس کا رواج عرب میں اسلام سے قبل موجود تھا۔ عہد جدید میں جمہوریت کے اس نظام کو شیخ قبیلہ کی محنت (PATRIARCHAL STATE) کہا جاسکتا ہے۔ اس نظام میں انتخاب کی بنیاد سن و سال اور امتیازی خصوصیات کو قرار دیا جاتا تھا۔^{۱۷}

انتخاب کے بعد لوگوں نے اُن کو خلیفۃ اللہ کہا شروع کیا۔ جس پر انہوں نے فرمایا:

”میں خلیفۃ اللہ نہیں بلکہ خلیفۃ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہوں۔ خلافت غائب کی ہو

سکتی ہے نہ کہ حاضر کی۔“^{۱۸}

حضرت ابو بکرؓ نے بحیثیت منتخب شدہ سربراہ مملکت کے اپنے پہلے ہی خطبے میں لوگوں پر یہ بات واضح کر دی کہ آپ خود حاکم نہیں بنے بلکہ بنائے گئے ہیں۔ اور یہ کہ اگر حکمران عوام کے تفویض کردہ اختیار سے تجاوز کرے گا، تو عوام کو اس سے (خلیفہ سے) باز پرس کا حق حاصل ہے۔ اس خطبے سے اگر ایک طرف

^{۱۶} قرآن - سورة حجرات، آیت ۱۳

^{۱۷} ڈاکٹر حسن ابراہیم حسن اور پروفیسر علی ابراہیم حسن کی کتاب انظم الاسلامیہ کا اردو ترجمہ

از مولوی علیم اللہ صدیقی (ندوة المصنفین - ۱۹۲۷ء) ص ۲۷

^{۱۸} عبدالرحمن ابن خلدون المغربی - مقدمتہ - (مصر ۱۳۱۸ھ) ص ۱۹۱

^{۱۹} تاریخ ابن خلدون - (اردو ترجمہ نغمیں اکیڈمی کراچی - ۱۹۶۶ء) ص ۲۴۶

اس بات کی تائید ہوتی ہے کہ اسلام میں طاقت کا سرچشمہ عوام ہی میں اور یہ کہ اسلامی ریاست کی بنیاد جمہوریت پر ہے تو دوسری طرف اس نظریہ کی نفی ہو جاتی ہے کہ بادشاہ یا خلیفہ زمین پر خدا کا نائب ^{نائب} ہے۔ ابو بکر صدیق مطلق العنان نہ تھے اور نہ عرب قبائل مطلق العنانی کو برداشت کرنے کے لئے تیار تھے۔ شہر شخص کو سیاسی آزادی حاصل تھی۔ لوگوں کی تنقید سے حاکم وقت بھی بچ نہیں سکتا تھا۔

حضرت ابو بکرؓ کے دور اقتدار میں جمہوری اقدار کی بالادستی رہی۔ آزادی رائے، اصول شوری اور اصول اصلحیت ہمیشہ مدنظر رہا۔ یہ صحیح ہے کہ اسامہ بن زیدؓ کو شام کی طرف بھیجنے کے موقع پر اور کچھ قبائل کا زکوٰۃ حکومت کو نہ دینے کے اصرار اور ابو بکرؓ کا ان کے خلاف اعلان جہاد کرنے پر ان کے اور اہل الرائے کے درمیان اختلافات پیدا ہو گئے تھے لیکن جیسا کہ جلال الدین عبدالرحمن السیوطی نے ابن زبیر کے حوالہ سے کہا ہے، آپؓ کے علم و فضل کی یہ شان تھی کہ اگر کسی مشد میں آپ کی رائے دوسروں سے مختلف ہوتی تو تمام مہاجرین و انصار آپؓ کے ہنوا ہو جاتے۔ اور ان معاطوں میں تو ابھی ایسے ہی۔

اس جمہوری نظام کی ایک اور خوبی یہ تھی کہ قانون کے سلسلے امیر و غریب سب برابر تھے۔ بیت المال قوم کی امانت تھی جس پر سب کا برابر کا حق تھا۔ ابو بکر صدیق سے جب پوچھا گیا کہ آپؓ کیوں دولت کی مساوی تقسیم کرتے ہیں جب کہ کچھ لوگوں کو دوسروں پر سبقت حاصل ہے۔ آپؓ فرماتے گئے، جس قسم تقسیم اور سبقت قائم ذکر کرتے ہو، میں اس کو نہیں جانتا۔ وہ تو ثواب کا لام ہے جس کا بدلہ اللہ دے گا۔ اور یہ دولت کی مساوی تقسیم معاش کا معاملہ ہے اور اس میں برابر کی تنگ دستی سے بچنا

نئے مقامات ہے کہ بعد کی صدیوں میں سیاسی غور و خوضوں کی وجہ سے کس طرح خلیفہ یا سلطان پر خدا کا سایہ بنا دیا گیا کسی کی کیا مجال جو خلیفہ پر تنقید یا اس کی مغز و لکڑی بات کر سکے اس سے پہلے خلیفہ نہ کہ امیر تھا ہے۔ نظام کی کٹاؤں نے سب سے پہلے شہزادوں کو ہی ہٹا دیا اور خلیفہ کی جگہ لوگوں نے اٹھائی۔

۱۔ جلال الدین عبدالرحمن السیوطی۔ تاریخ الخلفاء۔ (۱۳۲۱ھ، ۱۳۲۲ھ، ۱۳۲۳ھ، ۱۳۲۴ھ، ۱۳۲۵ھ، ۱۳۲۶ھ، ۱۳۲۷ھ، ۱۳۲۸ھ، ۱۳۲۹ھ، ۱۳۳۰ھ، ۱۳۳۱ھ، ۱۳۳۲ھ، ۱۳۳۳ھ، ۱۳۳۴ھ، ۱۳۳۵ھ، ۱۳۳۶ھ، ۱۳۳۷ھ، ۱۳۳۸ھ، ۱۳۳۹ھ، ۱۳۴۰ھ، ۱۳۴۱ھ، ۱۳۴۲ھ، ۱۳۴۳ھ، ۱۳۴۴ھ، ۱۳۴۵ھ، ۱۳۴۶ھ، ۱۳۴۷ھ، ۱۳۴۸ھ، ۱۳۴۹ھ، ۱۳۵۰ھ، ۱۳۵۱ھ، ۱۳۵۲ھ، ۱۳۵۳ھ، ۱۳۵۴ھ، ۱۳۵۵ھ، ۱۳۵۶ھ، ۱۳۵۷ھ، ۱۳۵۸ھ، ۱۳۵۹ھ، ۱۳۶۰ھ، ۱۳۶۱ھ، ۱۳۶۲ھ، ۱۳۶۳ھ، ۱۳۶۴ھ، ۱۳۶۵ھ، ۱۳۶۶ھ، ۱۳۶۷ھ، ۱۳۶۸ھ، ۱۳۶۹ھ، ۱۳۷۰ھ، ۱۳۷۱ھ، ۱۳۷۲ھ، ۱۳۷۳ھ، ۱۳۷۴ھ، ۱۳۷۵ھ، ۱۳۷۶ھ، ۱۳۷۷ھ، ۱۳۷۸ھ، ۱۳۷۹ھ، ۱۳۸۰ھ، ۱۳۸۱ھ، ۱۳۸۲ھ، ۱۳۸۳ھ، ۱۳۸۴ھ، ۱۳۸۵ھ، ۱۳۸۶ھ، ۱۳۸۷ھ، ۱۳۸۸ھ، ۱۳۸۹ھ، ۱۳۹۰ھ، ۱۳۹۱ھ، ۱۳۹۲ھ، ۱۳۹۳ھ، ۱۳۹۴ھ، ۱۳۹۵ھ، ۱۳۹۶ھ، ۱۳۹۷ھ، ۱۳۹۸ھ، ۱۳۹۹ھ، ۱۴۰۰ھ، ۱۴۰۱ھ، ۱۴۰۲ھ، ۱۴۰۳ھ، ۱۴۰۴ھ، ۱۴۰۵ھ، ۱۴۰۶ھ، ۱۴۰۷ھ، ۱۴۰۸ھ، ۱۴۰۹ھ، ۱۴۱۰ھ، ۱۴۱۱ھ، ۱۴۱۲ھ، ۱۴۱۳ھ، ۱۴۱۴ھ، ۱۴۱۵ھ، ۱۴۱۶ھ، ۱۴۱۷ھ، ۱۴۱۸ھ، ۱۴۱۹ھ، ۱۴۲۰ھ، ۱۴۲۱ھ، ۱۴۲۲ھ، ۱۴۲۳ھ، ۱۴۲۴ھ، ۱۴۲۵ھ، ۱۴۲۶ھ، ۱۴۲۷ھ، ۱۴۲۸ھ، ۱۴۲۹ھ، ۱۴۳۰ھ، ۱۴۳۱ھ، ۱۴۳۲ھ، ۱۴۳۳ھ، ۱۴۳۴ھ، ۱۴۳۵ھ، ۱۴۳۶ھ، ۱۴۳۷ھ، ۱۴۳۸ھ، ۱۴۳۹ھ، ۱۴۴۰ھ، ۱۴۴۱ھ، ۱۴۴۲ھ، ۱۴۴۳ھ، ۱۴۴۴ھ، ۱۴۴۵ھ، ۱۴۴۶ھ، ۱۴۴۷ھ، ۱۴۴۸ھ، ۱۴۴۹ھ، ۱۴۵۰ھ، ۱۴۵۱ھ، ۱۴۵۲ھ، ۱۴۵۳ھ، ۱۴۵۴ھ، ۱۴۵۵ھ، ۱۴۵۶ھ، ۱۴۵۷ھ، ۱۴۵۸ھ، ۱۴۵۹ھ، ۱۴۶۰ھ، ۱۴۶۱ھ، ۱۴۶۲ھ، ۱۴۶۳ھ، ۱۴۶۴ھ، ۱۴۶۵ھ، ۱۴۶۶ھ، ۱۴۶۷ھ، ۱۴۶۸ھ، ۱۴۶۹ھ، ۱۴۷۰ھ، ۱۴۷۱ھ، ۱۴۷۲ھ، ۱۴۷۳ھ، ۱۴۷۴ھ، ۱۴۷۵ھ، ۱۴۷۶ھ، ۱۴۷۷ھ، ۱۴۷۸ھ، ۱۴۷۹ھ، ۱۴۸۰ھ، ۱۴۸۱ھ، ۱۴۸۲ھ، ۱۴۸۳ھ، ۱۴۸۴ھ، ۱۴۸۵ھ، ۱۴۸۶ھ، ۱۴۸۷ھ، ۱۴۸۸ھ، ۱۴۸۹ھ، ۱۴۹۰ھ، ۱۴۹۱ھ، ۱۴۹۲ھ، ۱۴۹۳ھ، ۱۴۹۴ھ، ۱۴۹۵ھ، ۱۴۹۶ھ، ۱۴۹۷ھ، ۱۴۹۸ھ، ۱۴۹۹ھ، ۱۵۰۰ھ، ۱۵۰۱ھ، ۱۵۰۲ھ، ۱۵۰۳ھ، ۱۵۰۴ھ، ۱۵۰۵ھ، ۱۵۰۶ھ، ۱۵۰۷ھ، ۱۵۰۸ھ، ۱۵۰۹ھ، ۱۵۱۰ھ، ۱۵۱۱ھ، ۱۵۱۲ھ، ۱۵۱۳ھ، ۱۵۱۴ھ، ۱۵۱۵ھ، ۱۵۱۶ھ، ۱۵۱۷ھ، ۱۵۱۸ھ، ۱۵۱۹ھ، ۱۵۲۰ھ، ۱۵۲۱ھ، ۱۵۲۲ھ، ۱۵۲۳ھ، ۱۵۲۴ھ، ۱۵۲۵ھ، ۱۵۲۶ھ، ۱۵۲۷ھ، ۱۵۲۸ھ، ۱۵۲۹ھ، ۱۵۳۰ھ، ۱۵۳۱ھ، ۱۵۳۲ھ، ۱۵۳۳ھ، ۱۵۳۴ھ، ۱۵۳۵ھ، ۱۵۳۶ھ، ۱۵۳۷ھ، ۱۵۳۸ھ، ۱۵۳۹ھ، ۱۵۴۰ھ، ۱۵۴۱ھ، ۱۵۴۲ھ، ۱۵۴۳ھ، ۱۵۴۴ھ، ۱۵۴۵ھ، ۱۵۴۶ھ، ۱۵۴۷ھ، ۱۵۴۸ھ، ۱۵۴۹ھ، ۱۵۵۰ھ، ۱۵۵۱ھ، ۱۵۵۲ھ، ۱۵۵۳ھ، ۱۵۵۴ھ، ۱۵۵۵ھ، ۱۵۵۶ھ، ۱۵۵۷ھ، ۱۵۵۸ھ، ۱۵۵۹ھ، ۱۵۶۰ھ، ۱۵۶۱ھ، ۱۵۶۲ھ، ۱۵۶۳ھ، ۱۵۶۴ھ، ۱۵۶۵ھ، ۱۵۶۶ھ، ۱۵۶۷ھ، ۱۵۶۸ھ، ۱۵۶۹ھ، ۱۵۷۰ھ، ۱۵۷۱ھ، ۱۵۷۲ھ، ۱۵۷۳ھ، ۱۵۷۴ھ، ۱۵۷۵ھ، ۱۵۷۶ھ، ۱۵۷۷ھ، ۱۵۷۸ھ، ۱۵۷۹ھ، ۱۵۸۰ھ، ۱۵۸۱ھ، ۱۵۸۲ھ، ۱۵۸۳ھ، ۱۵۸۴ھ، ۱۵۸۵ھ، ۱۵۸۶ھ، ۱۵۸۷ھ، ۱۵۸۸ھ، ۱۵۸۹ھ، ۱۵۹۰ھ، ۱۵۹۱ھ، ۱۵۹۲ھ، ۱۵۹۳ھ، ۱۵۹۴ھ، ۱۵۹۵ھ، ۱۵۹۶ھ، ۱۵۹۷ھ، ۱۵۹۸ھ، ۱۵۹۹ھ، ۱۶۰۰ھ، ۱۶۰۱ھ، ۱۶۰۲ھ، ۱۶۰۳ھ، ۱۶۰۴ھ، ۱۶۰۵ھ، ۱۶۰۶ھ، ۱۶۰۷ھ، ۱۶۰۸ھ، ۱۶۰۹ھ، ۱۶۱۰ھ، ۱۶۱۱ھ، ۱۶۱۲ھ، ۱۶۱۳ھ، ۱۶۱۴ھ، ۱۶۱۵ھ، ۱۶۱۶ھ، ۱۶۱۷ھ، ۱۶۱۸ھ، ۱۶۱۹ھ، ۱۶۲۰ھ، ۱۶۲۱ھ، ۱۶۲۲ھ، ۱۶۲۳ھ، ۱۶۲۴ھ، ۱۶۲۵ھ، ۱۶۲۶ھ، ۱۶۲۷ھ، ۱۶۲۸ھ، ۱۶۲۹ھ، ۱۶۳۰ھ، ۱۶۳۱ھ، ۱۶۳۲ھ، ۱۶۳۳ھ، ۱۶۳۴ھ، ۱۶۳۵ھ، ۱۶۳۶ھ، ۱۶۳۷ھ، ۱۶۳۸ھ، ۱۶۳۹ھ، ۱۶۴۰ھ، ۱۶۴۱ھ، ۱۶۴۲ھ، ۱۶۴۳ھ، ۱۶۴۴ھ، ۱۶۴۵ھ، ۱۶۴۶ھ، ۱۶۴۷ھ، ۱۶۴۸ھ، ۱۶۴۹ھ، ۱۶۵۰ھ، ۱۶۵۱ھ، ۱۶۵۲ھ، ۱۶۵۳ھ، ۱۶۵۴ھ، ۱۶۵۵ھ، ۱۶۵۶ھ، ۱۶۵۷ھ، ۱۶۵۸ھ، ۱۶۵۹ھ، ۱۶۶۰ھ، ۱۶۶۱ھ، ۱۶۶۲ھ، ۱۶۶۳ھ، ۱۶۶۴ھ، ۱۶۶۵ھ، ۱۶۶۶ھ، ۱۶۶۷ھ، ۱۶۶۸ھ، ۱۶۶۹ھ، ۱۶۷۰ھ، ۱۶۷۱ھ، ۱۶۷۲ھ، ۱۶۷۳ھ، ۱۶۷۴ھ، ۱۶۷۵ھ، ۱۶۷۶ھ، ۱۶۷۷ھ، ۱۶۷۸ھ، ۱۶۷۹ھ، ۱۶۸۰ھ، ۱۶۸۱ھ، ۱۶۸۲ھ، ۱۶۸۳ھ، ۱۶۸۴ھ، ۱۶۸۵ھ، ۱۶۸۶ھ، ۱۶۸۷ھ، ۱۶۸۸ھ، ۱۶۸۹ھ، ۱۶۹۰ھ، ۱۶۹۱ھ، ۱۶۹۲ھ، ۱۶۹۳ھ، ۱۶۹۴ھ، ۱۶۹۵ھ، ۱۶۹۶ھ، ۱۶۹۷ھ، ۱۶۹۸ھ، ۱۶۹۹ھ، ۱۷۰۰ھ، ۱۷۰۱ھ، ۱۷۰۲ھ، ۱۷۰۳ھ، ۱۷۰۴ھ، ۱۷۰۵ھ، ۱۷۰۶ھ، ۱۷۰۷ھ، ۱۷۰۸ھ، ۱۷۰۹ھ، ۱۷۱۰ھ، ۱۷۱۱ھ، ۱۷۱۲ھ، ۱۷۱۳ھ، ۱۷۱۴ھ، ۱۷۱۵ھ، ۱۷۱۶ھ، ۱۷۱۷ھ، ۱۷۱۸ھ، ۱۷۱۹ھ، ۱۷۲۰ھ، ۱۷۲۱ھ، ۱۷۲۲ھ، ۱۷۲۳ھ، ۱۷۲۴ھ، ۱۷۲۵ھ، ۱۷۲۶ھ، ۱۷۲۷ھ، ۱۷۲۸ھ، ۱۷۲۹ھ، ۱۷۳۰ھ، ۱۷۳۱ھ، ۱۷۳۲ھ، ۱۷۳۳ھ، ۱۷۳۴ھ، ۱۷۳۵ھ، ۱۷۳۶ھ، ۱۷۳۷ھ، ۱۷۳۸ھ، ۱۷۳۹ھ، ۱۷۴۰ھ، ۱۷۴۱ھ، ۱۷۴۲ھ، ۱۷۴۳ھ، ۱۷۴۴ھ، ۱۷۴۵ھ، ۱۷۴۶ھ، ۱۷۴۷ھ، ۱۷۴۸ھ، ۱۷۴۹ھ، ۱۷۵۰ھ، ۱۷۵۱ھ، ۱۷۵۲ھ، ۱۷۵۳ھ، ۱۷۵۴ھ، ۱۷۵۵ھ، ۱۷۵۶ھ، ۱۷۵۷ھ، ۱۷۵۸ھ، ۱۷۵۹ھ، ۱۷۶۰ھ، ۱۷۶۱ھ، ۱۷۶۲ھ، ۱۷۶۳ھ، ۱۷۶۴ھ، ۱۷۶۵ھ، ۱۷۶۶ھ، ۱۷۶۷ھ، ۱۷۶۸ھ، ۱۷۶۹ھ، ۱۷۷۰ھ، ۱۷۷۱ھ، ۱۷۷۲ھ، ۱۷۷۳ھ، ۱۷۷۴ھ، ۱۷۷۵ھ، ۱۷۷۶ھ، ۱۷۷۷ھ، ۱۷۷۸ھ، ۱۷۷۹ھ، ۱۷۸۰ھ، ۱۷۸۱ھ، ۱۷۸۲ھ، ۱۷۸۳ھ، ۱۷۸۴ھ، ۱۷۸۵ھ، ۱۷۸۶ھ، ۱۷۸۷ھ، ۱۷۸۸ھ، ۱۷۸۹ھ، ۱۷۹۰ھ، ۱۷۹۱ھ، ۱۷۹۲ھ، ۱۷۹۳ھ، ۱۷۹۴ھ، ۱۷۹۵ھ، ۱۷۹۶ھ، ۱۷۹۷ھ، ۱۷۹۸ھ، ۱۷۹۹ھ، ۱۸۰۰ھ، ۱۸۰۱ھ، ۱۸۰۲ھ، ۱۸۰۳ھ، ۱۸۰۴ھ، ۱۸۰۵ھ، ۱۸۰۶ھ، ۱۸۰۷ھ، ۱۸۰۸ھ، ۱۸۰۹ھ، ۱۸۱۰ھ، ۱۸۱۱ھ، ۱۸۱۲ھ، ۱۸۱۳ھ، ۱۸۱۴ھ، ۱۸۱۵ھ، ۱۸۱۶ھ، ۱۸۱۷ھ، ۱۸۱۸ھ، ۱۸۱۹ھ، ۱۸۲۰ھ، ۱۸۲۱ھ، ۱۸۲۲ھ، ۱۸۲۳ھ، ۱۸۲۴ھ، ۱۸۲۵ھ، ۱۸۲۶ھ، ۱۸۲۷ھ، ۱۸۲۸ھ، ۱۸۲۹ھ، ۱۸۳۰ھ، ۱۸۳۱ھ، ۱۸۳۲ھ، ۱۸۳۳ھ، ۱۸۳۴ھ، ۱۸۳۵ھ، ۱۸۳۶ھ، ۱۸۳۷ھ، ۱۸۳۸ھ، ۱۸۳۹ھ، ۱۸۴۰ھ، ۱۸۴۱ھ، ۱۸۴۲ھ، ۱۸۴۳ھ، ۱۸۴۴ھ، ۱۸۴۵ھ، ۱۸۴۶ھ، ۱۸۴۷ھ، ۱۸۴۸ھ، ۱۸۴۹ھ، ۱۸۵۰ھ، ۱۸۵۱ھ، ۱۸۵۲ھ، ۱۸۵۳ھ، ۱۸۵۴ھ، ۱۸۵۵ھ، ۱۸۵۶ھ، ۱۸۵۷ھ، ۱۸۵۸ھ، ۱۸۵۹ھ، ۱۸۶۰ھ، ۱۸۶۱ھ، ۱۸۶۲ھ، ۱۸۶۳ھ، ۱۸۶۴ھ، ۱۸۶۵ھ، ۱۸۶۶ھ، ۱۸۶۷ھ، ۱۸۶۸ھ، ۱۸۶۹ھ، ۱۸۷۰ھ، ۱۸۷۱ھ، ۱۸۷۲ھ، ۱۸۷۳ھ، ۱۸۷۴ھ، ۱۸۷۵ھ، ۱۸۷۶ھ، ۱۸۷۷ھ، ۱۸۷۸ھ، ۱۸۷۹ھ، ۱۸۸۰ھ، ۱۸۸۱ھ، ۱۸۸۲ھ، ۱۸۸۳ھ، ۱۸۸۴ھ، ۱۸۸۵ھ، ۱۸۸۶ھ، ۱۸۸۷ھ، ۱۸۸۸ھ، ۱۸۸۹ھ، ۱۸۹۰ھ، ۱۸۹۱ھ، ۱۸۹۲ھ، ۱۸۹۳ھ، ۱۸۹۴ھ، ۱۸۹۵ھ، ۱۸۹۶ھ، ۱۸۹۷ھ، ۱۸۹۸ھ، ۱۸۹۹ھ، ۱۹۰۰ھ، ۱۹۰۱ھ، ۱۹۰۲ھ، ۱۹۰۳ھ، ۱۹۰۴ھ، ۱۹۰۵ھ، ۱۹۰۶ھ، ۱۹۰۷ھ، ۱۹۰۸ھ، ۱۹۰۹ھ، ۱۹۱۰ھ، ۱۹۱۱ھ، ۱۹۱۲ھ، ۱۹۱۳ھ، ۱۹۱۴ھ، ۱۹۱۵ھ، ۱۹۱۶ھ، ۱۹۱۷ھ، ۱۹۱۸ھ، ۱۹۱۹ھ، ۱۹۲۰ھ، ۱۹۲۱ھ، ۱۹۲۲ھ، ۱۹۲۳ھ، ۱۹۲۴ھ، ۱۹۲۵ھ، ۱۹۲۶ھ، ۱۹۲۷ھ، ۱۹۲۸ھ، ۱۹۲۹ھ، ۱۹۳۰ھ، ۱۹۳۱ھ، ۱۹۳۲ھ، ۱۹۳۳ھ، ۱۹۳۴ھ، ۱۹۳۵ھ، ۱۹۳۶ھ، ۱۹۳۷ھ، ۱۹۳۸ھ، ۱۹۳۹ھ، ۱۹۴۰ھ، ۱۹۴۱ھ، ۱۹۴۲ھ، ۱۹۴۳ھ، ۱۹۴۴ھ، ۱۹۴۵ھ، ۱۹۴۶ھ، ۱۹۴۷ھ، ۱۹۴۸ھ، ۱۹۴۹ھ، ۱۹۵۰ھ، ۱۹۵۱ھ، ۱۹۵۲ھ، ۱۹۵۳ھ، ۱۹۵۴ھ، ۱۹۵۵ھ، ۱۹۵۶ھ، ۱۹۵۷ھ، ۱۹۵۸ھ، ۱۹۵۹ھ، ۱۹۶۰ھ، ۱۹۶۱ھ، ۱۹۶۲ھ، ۱۹۶۳ھ، ۱۹۶۴ھ، ۱۹۶۵ھ، ۱۹۶۶ھ، ۱۹۶۷ھ، ۱۹۶۸ھ، ۱۹۶۹ھ، ۱۹۷۰ھ، ۱۹۷۱ھ، ۱۹۷۲ھ، ۱۹۷۳ھ، ۱۹۷۴ھ، ۱۹۷۵ھ، ۱۹۷۶ھ، ۱۹۷۷ھ، ۱۹۷۸ھ، ۱۹۷۹ھ، ۱۹۸۰ھ، ۱۹۸۱ھ، ۱۹۸۲ھ، ۱۹۸۳ھ، ۱۹۸۴ھ، ۱۹۸۵ھ، ۱۹۸۶ھ، ۱۹۸۷ھ، ۱۹۸۸ھ، ۱۹۸۹ھ، ۱۹۹۰ھ، ۱۹۹۱ھ، ۱۹۹۲ھ، ۱۹۹۳ھ، ۱۹۹۴ھ، ۱۹۹۵ھ، ۱۹۹۶ھ، ۱۹۹۷ھ، ۱۹۹۸ھ، ۱۹۹۹ھ، ۲۰۰۰ھ، ۲۰۰۱ھ، ۲۰۰۲ھ، ۲۰۰۳ھ، ۲۰۰۴ھ، ۲۰۰۵ھ، ۲۰۰۶ھ، ۲۰۰۷ھ، ۲۰۰۸ھ، ۲۰۰۹ھ، ۲۰۱۰ھ، ۲۰۱۱ھ، ۲۰۱۲ھ، ۲۰۱۳ھ، ۲۰۱۴ھ، ۲۰۱۵ھ، ۲۰۱۶ھ، ۲۰۱۷ھ، ۲۰۱۸ھ، ۲۰۱۹ھ، ۲۰۲۰ھ، ۲۰۲۱ھ، ۲۰۲۲ھ، ۲۰۲۳ھ، ۲۰۲۴ھ، ۲۰۲۵ھ، ۲۰۲۶ھ، ۲۰۲۷ھ، ۲۰۲۸ھ، ۲۰۲۹ھ، ۲۰۳۰ھ، ۲۰۳۱ھ، ۲۰۳۲ھ، ۲۰۳۳ھ، ۲۰۳۴ھ، ۲۰۳۵ھ، ۲۰۳۶ھ، ۲۰۳۷ھ، ۲۰۳۸ھ، ۲۰۳۹ھ، ۲۰۴۰ھ، ۲۰۴۱ھ، ۲۰۴۲ھ، ۲۰۴۳ھ، ۲۰۴۴ھ، ۲۰۴۵ھ، ۲۰۴۶ھ، ۲۰۴۷ھ، ۲۰۴۸ھ، ۲۰۴۹ھ، ۲۰۵۰ھ، ۲۰۵۱ھ، ۲۰۵۲ھ، ۲۰۵۳ھ، ۲۰۵۴ھ، ۲۰۵۵ھ، ۲۰۵۶ھ، ۲۰۵۷ھ، ۲۰۵۸ھ، ۲۰۵۹ھ، ۲۰۶۰ھ، ۲۰۶۱ھ، ۲۰۶۲ھ، ۲۰۶۳ھ، ۲۰۶۴ھ، ۲۰۶۵ھ، ۲۰۶۶ھ، ۲۰۶۷ھ، ۲۰۶۸ھ، ۲۰۶۹ھ، ۲۰۷۰ھ، ۲۰۷۱ھ، ۲۰۷۲ھ، ۲۰۷۳ھ، ۲۰۷۴ھ، ۲۰۷۵ھ، ۲۰۷۶ھ، ۲۰۷۷ھ، ۲۰۷۸ھ، ۲۰۷۹ھ، ۲۰۸۰ھ، ۲۰۸۱ھ، ۲۰۸۲ھ، ۲۰۸۳ھ، ۲۰۸۴ھ، ۲۰۸۵ھ، ۲۰۸۶ھ، ۲۰۸۷ھ، ۲۰۸۸ھ، ۲۰۸۹ھ، ۲۰۹۰ھ، ۲۰۹۱ھ، ۲۰۹۲ھ، ۲۰۹۳ھ، ۲۰۹۴ھ، ۲۰۹۵ھ، ۲۰۹۶ھ، ۲۰۹۷ھ، ۲۰۹۸ھ، ۲۰۹۹ھ، ۲۱۰۰ھ، ۲۱۰۱ھ، ۲۱۰۲ھ، ۲۱۰۳ھ، ۲۱۰۴ھ، ۲۱۰۵ھ، ۲۱۰۶ھ، ۲۱۰۷ھ، ۲۱۰۸ھ، ۲۱۰۹ھ، ۲۱۱۰ھ، ۲۱۱۱ھ، ۲۱۱۲ھ، ۲۱۱۳ھ، ۲۱۱۴ھ، ۲۱۱۵ھ، ۲۱۱۶ھ، ۲۱۱۷ھ، ۲۱۱۸ھ، ۲۱۱۹ھ، ۲۱۲۰ھ، ۲۱۲۱ھ، ۲۱۲۲ھ، ۲۱۲۳ھ، ۲۱۲۴ھ، ۲۱۲۵ھ، ۲۱۲۶ھ، ۲۱۲۷ھ، ۲۱۲۸ھ، ۲۱۲۹ھ، ۲۱۳۰ھ، ۲۱۳۱ھ، ۲۱۳۲ھ، ۲۱۳۳ھ، ۲۱۳۴ھ، ۲۱۳۵ھ، ۲۱۳۶ھ، ۲۱۳۷ھ، ۲۱۳۸ھ، ۲۱۳۹ھ، ۲۱۴۰ھ، ۲۱۴۱ھ، ۲۱۴۲ھ، ۲۱۴۳ھ، ۲۱۴۴ھ، ۲۱۴۵ھ، ۲۱۴۶ھ، ۲۱۴۷ھ، ۲۱۴۸ھ، ۲۱۴۹ھ، ۲۱۵۰ھ، ۲۱۵۱ھ، ۲۱۵۲ھ، ۲۱۵۳ھ، ۲۱۵۴ھ، ۲۱۵۵ھ، ۲۱۵۶ھ، ۲۱۵۷ھ، ۲۱۵۸ھ، ۲۱۵۹ھ، ۲۱۶۰ھ، ۲۱۶۱ھ، ۲۱۶۲ھ، ۲۱۶۳ھ، ۲۱۶۴ھ، ۲۱۶۵ھ، ۲۱۶۶ھ، ۲۱۶۷ھ، ۲۱۶۸ھ، ۲۱۶۹ھ، ۲۱۷۰ھ، ۲۱۷۱ھ، ۲۱۷۲ھ، ۲۱۷۳ھ، ۲۱۷۴ھ، ۲۱۷۵ھ، ۲۱۷۶ھ، ۲۱۷۷ھ، ۲۱۷۸ھ، ۲۱۷۹ھ، ۲۱۸۰ھ، ۲۱۸۱ھ، ۲۱۸۲ھ، ۲۱۸۳ھ، ۲۱۸۴ھ، ۲۱۸۵ھ، ۲۱۸۶ھ، ۲۱۸۷ھ، ۲۱۸۸ھ، ۲۱۸۹ھ، ۲۱۹۰ھ، ۲۱۹۱ھ، ۲۱۹۲ھ، ۲۱۹۳ھ، ۲۱۹۴ھ، ۲۱۹۵ھ، ۲۱۹۶ھ، ۲۱۹۷ھ، ۲۱۹۸ھ، ۲۱۹۹ھ، ۲۲۰۰ھ، ۲۲۰۱ھ، ۲۲۰۲ھ، ۲۲۰۳ھ، ۲۲۰۴ھ، ۲۲۰۵ھ، ۲۲۰۶ھ، ۲۲۰۷ھ، ۲۲۰۸ھ، ۲۲۰۹ھ، ۲۲۱۰ھ، ۲۲۱۱ھ، ۲۲۱۲ھ، ۲۲۱۳ھ، ۲۲۱۴ھ، ۲۲۱۵ھ، ۲۲۱۶ھ، ۲۲۱۷ھ، ۲۲۱۸ھ، ۲۲۱۹ھ، ۲۲۲۰ھ، ۲۲۲۱ھ، ۲۲۲۲ھ، ۲۲۲۳ھ، ۲۲۲۴ھ، ۲۲۲۵ھ، ۲۲۲۶ھ، ۲۲۲۷ھ، ۲۲۲۸ھ، ۲۲۲۹ھ، ۲۲۳۰ھ، ۲۲۳۱ھ، ۲۲۳۲ھ، ۲۲۳۳ھ، ۲۲۳۴ھ، ۲۲۳۵ھ، ۲۲۳۶ھ، ۲۲۳۷ھ، ۲۲۳۸ھ، ۲۲۳۹ھ، ۲۲۴۰ھ، ۲۲۴۱ھ، ۲۲۴۲ھ، ۲۲۴۳ھ، ۲۲۴۴ھ، ۲۲۴۵ھ، ۲۲۴۶ھ، ۲۲۴۷ھ، ۲۲۴۸ھ، ۲۲۴۹ھ، ۲۲۵۰ھ، ۲۲۵۱ھ، ۲۲۵۲ھ، ۲۲۵۳ھ، ۲۲۵۴ھ، ۲۲۵۵ھ، ۲۲۵۶ھ، ۲۲۵۷ھ، ۲۲۵۸ھ، ۲۲۵۹ھ، ۲۲۶۰ھ، ۲۲۶۱ھ، ۲۲۶۲ھ، ۲۲۶۳ھ، ۲۲۶۴ھ، ۲۲۶۵ھ، ۲۲۶۶ھ، ۲۲۶۷ھ، ۲۲۶۸ھ، ۲۲۶۹ھ، ۲۲۷۰ھ، ۲۲۷۱ھ، ۲۲۷۲ھ، ۲۲۷۳ھ، ۲۲۷۴ھ، ۲۲۷۵ھ، ۲۲۷۶ھ، ۲۲۷۷ھ، ۲۲۷۸ھ، ۲۲۷۹ھ، ۲۲۸۰ھ، ۲۲۸۱ھ، ۲۲۸۲ھ، ۲۲۸۳ھ، ۲۲۸۴ھ، ۲۲۸۵ھ، ۲۲۸۶ھ، ۲۲۸۷ھ، ۲۲۸۸ھ، ۲۲۸۹ھ، ۲۲۹۰ھ، ۲۲۹۱ھ، ۲۲۹۲ھ، ۲۲۹۳ھ، ۲۲۹۴ھ، ۲۲۹۵ھ، ۲۲۹۶ھ، ۲۲۹۷ھ، ۲۲۹۸ھ، ۲۲۹۹ھ، ۲۳۰۰ھ، ۲۳۰۱ھ، ۲۳۰۲ھ، ۲۳۰۳ھ، ۲۳۰۴ھ، ۲۳۰۵ھ، ۲۳۰۶ھ، ۲۳۰۷ھ، ۲۳۰۸ھ، ۲۳۰۹ھ، ۲۳۱۰ھ، ۲۳۱۱ھ، ۲۳۱۲ھ، ۲۳۱۳ھ، ۲۳۱۴ھ، ۲۳۱۵ھ، ۲۳۱۶ھ، ۲۳۱۷ھ، ۲۳۱۸ھ، ۲۳۱۹ھ، ۲۳۲۰ھ، ۲۳۲۱ھ، ۲۳۲۲ھ، ۲۳۲۳ھ، ۲۳۲۴ھ، ۲۳۲۵ھ، ۲۳۲۶ھ، ۲۳۲۷ھ، ۲۳۲۸ھ، ۲۳۲۹ھ، ۲۳۳۰ھ، ۲۳۳۱ھ، ۲۳۳۲ھ، ۲۳۳۳ھ، ۲۳۳۴ھ، ۲۳۳۵ھ، ۲۳۳۶ھ، ۲۳۳۷ھ، ۲۳۳۸ھ، ۲۳۳۹ھ، ۲۳۴۰ھ، ۲۳۴۱ھ، ۲۳۴۲ھ، ۲۳۴۳ھ، ۲۳۴۴ھ، ۲۳۴۵ھ، ۲۳۴۶ھ، ۲۳۴۷ھ، ۲۳۴۸ھ، ۲۳۴۹ھ، ۲۳۵۰ھ، ۲۳۵۱ھ، ۲۳۵۲ھ، ۲۳۵۳ھ، ۲۳۵۴ھ، ۲۳۵۵ھ، ۲۳۵۶ھ، ۲۳۵۷ھ، ۲۳۵۸ھ، ۲۳۵۹ھ، ۲۳۶۰ھ، ۲۳۶۱ھ، ۲۳۶۲ھ، ۲۳۶۳ھ

حضرت عمرؓ کے زمانے میں اگرچہ دیوان کی تشکیل ہوئی جس سے مراتب کے لحاظ سے لوگوں کو دینیسے ملتے تھے۔ لیکن دولت کی اس غیر مناسب تقسیم کے جو نتائج سامنے آئے ان کو دیکھتے ہوئے حضرت عمرؓ نے آخری وقت میں کہا تھا۔ "اگر آئندہ وراثت تک موت نے مجھے مہلت دی تو میں (بیت المال سے) کم حصہ پانے والوں کو زیادہ حصہ پانے والوں کے برابر کر دوں گا۔" لیکن موت کا کیا اعتبار۔ اپنے منصوبہ کو عملی جامہ پہنانے سے قبل ہی آپؓ شہید کر دیئے گئے۔

حضرت عمرؓ، حضرت عثمانؓ اور حضرت علیؓ کا انتخاب بھی وقت کی ضرورتوں اور خاص حالات کے مطابق جمہوری اصولوں پر ہوا۔ یہ صحیح ہے کہ ان میں سے حضرت عمرؓ کا انتخاب نامزدگی سے اور حضرت عثمانؓ کا انتخاب چھارکان پر مشتمل انتخابی بورڈ کے ذریعہ ہوا تھا لیکن حالات کا مطالعہ کرنے کے بعد میں تسلیم کرنا پڑے گا کہ حالات کا تقاضا یہی تھا۔ اور پھر یہ کہ یہ بات نامزدگی یا انتخابی بورڈ کے فیصلے پر تو ختم نہیں ہوتی بلکہ بیعت عام میں ان کی باقاعدہ توثیق کی گئی۔ حضرت عمرؓ کے زمانے میں بدلے ہوئے حالات کے ماتحت جمہوریت کی جڑیں مضبوط کرنے کے لئے ایک قدم اور بھی اٹھایا گیا۔ یعنی مجلس شوریٰ کے ارکان کے علاوہ عام رعایا کو بھی تنظیمی طور میں مداخلت کا حق تھا۔ چنانچہ ہم دیکھتے ہیں کہ کوفہ، بصرہ اور شام کے گورنروں کو دہان کے عوام کی مرضی کے مطابق مقرر کیا جاتا۔ مجلس شوریٰ خاص کے علاوہ شوریٰ عام بھی ہوتا تھا اور یہ جج کے موسم میں عوام سے ملنے، ان کی شکایات سننے، اور تحقیق کے بعد شکایت کو رفع کرنے کے موقع پر ہوا کرتا تھا۔

حضرت عثمانؓ کا انتخاب اگرچہ وقتی مصلحتوں کی بنا پر شوریٰ ہی کے ذریعے عمل میں آیا تھا لیکن ان کی خلافت کے آخری دور میں اُمت میں وہ اتفاق نہ رہا جو پہلے دو انتخاباتوں میں تھا۔ چنانچہ کچھ شورش پسندوں نے خلیفہ کے خلاف بغاوت کر دی اور بجائے اس کے کہ اہل الرائے فیصلہ کرتے، شورش پسندوں نے خلیفہ کو شہید کر دیا۔ اب چونکہ اختلافات رونما ہو چکے تھے لہذا حضرت علیؓ کا انتخاب بدلے ہوئے حالات کے مطابق اہل الرائے کی اکثریت سے عمل میں لایا گیا جو جمہوریت کے اصولوں کے عین مطابق ہے۔

اب تک تو یہ چلا آ رہا تھا کہ سیاست REVEALED نہیں بلکہ حالات کی پیداوار ہے لیکن حضرت علیؑ کے زمانے میں "خوارج" نے تحکیم کے فیصلے کے خلاف جب آپؑ سے علیحدگی اختیار کی تو ان کا مشہور نعرہ یہ تھا "لَا حُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ" یعنی خدا کے حکم کے سوا کسی اور کا حکم نہیں ہے۔ انہوں نے بڑے غم خویش اس میں قرآن مجید کی اس آیت سے استدلال کیا تھا "إِن الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ" (قرآن - سورہ یوسف: ۴۰) بالفاظ دیگر اسلامی ریاست میں پہلی مرتبہ سیاسی حاکمیت اعلیٰ کو خدا کی طرف منسوب کرنے کی کوشش کی گئی۔ لیکن حضرت علیؑ کو اللہ وجہہ نے ان کے اس دعوے کو یہ کہہ کر باطل کر دیا کہ:

"جو کچھ وہ کہتے ہیں اے شک درست ہے لیکن جو مطلب اس سے لیا جا رہا ہے وہ

باطل ہے" ۲۶

برستی سے اس دور میں اختلافات جو زیادہ تر سیاسی تھے، کھل کر سامنے آ گئے چنانچہ حضرت علیؑ کو کئی محاذوں پر لڑنا پڑا۔ ان حالات کو مدنظر رکھتے ہوئے ہی کہا جاسکتا ہے کہ شورشیوں اور اختلافات کے زمانے میں سیاست چلانے میں صرف ان لوگوں کو شورشی میں شامل کیا جاسکتا ہے جو باوجود لوگ تھارٹی کے طنزدار ہوں۔ یا میراں کے ہمہ دیاں زاوہ سے زیادہ فیہ جانب اربوں۔ اور یہی جمہوریت کا اصول ہے کہ جب تک پارٹی برہم اقتدار جو انتہائی مضبوطی کے شورشیوں سے ملے جائے۔ اپوزیشن کے صرف وہ مشورے سمجھتے ہیں جو اس وقت ہمارے مفادات کی پاسداری میں آتے ہیں۔ اور وہ برہم اقتدار ہی سے

تاریخ اسلام کے اہم ترین واقعات کے احوال اور اس کے اثر و رسوخ کے بارے میں

میں بہت سے لوگوں کو دلچسپی ہے۔ ان کے لیے یہ کتاب بہت ہی مفید ہے۔ اس کی

جہاں تک آڑٹھ کے اس بیان کا تعلق ہے، مگر اسلام میں سیاسی نظام کی بنیاد قوت اور مذہبی اثر پر ہے تو اس میں صداقت ہو سکتی ہے کیونکہ سیاست، سیاست ہی نہیں رہتی جس میں جبر (قوت) نہ ہو اور دین، دین نہیں جس میں سختی ہو۔ جہاں تک اسلام میں سیاست اور مذہب کے درمیان اختلاف کا تعلق ہے تو جیسا کہ ہم پہلے بیان کر چکے ہیں، یہ صرف عرب ہی کی نہیں بلکہ قدیم زمانہ سے مشرق کی امتیازی شان رہی ہے کہ یہاں سیاست اور مذہب ہمیشہ ساتھ ساتھ رہے ہیں۔ اسلامی ریاست میں اگرچہ دونوں ایک ہی جگہ تھے لیکن ان کا میدان الگ الگ رہا اور سیاست میں دین کو بلا ضرورت نہیں شامل کیا۔ اور غالباً یہی وجہ ہے کہ بعد کی صدیوں میں دین اور سیاست کبھی ایک ساتھ اور کبھی الگ الگ رہے۔ نظریات کو چھوڑ کر عملی طور پر مذہب کبھی سیاست پر غالب آیا اور کبھی دین کو سیاست کا تابع رکھا گیا۔ اور یہ سب کچھ حالات کے تقاضوں کے مطابق ہوتا رہا۔

اسلامی معاشرہ یا بیت اجتماعی میں خلیفہ آنحضرت صلعم کا سیاسی جانشین خیال کیا جاتا تھا۔ اور اسے دنیا اور دین کا پاسبان سمجھا جاتا تھا۔ دور اول میں حکمران کے تین القاب ہوتے تھے۔ خلیفہ، امیر المؤمنین اور امام۔ خلیفہ بمعنی سربراہ مملکت در امور سیاسی۔ امیر المؤمنین کا لقب حضرت عمرؓ نے پسند فرمایا اور یہ وہی مفہوم ادا کرتا تھا جو "خلیفہ" کا تھا۔ امام کا لقب اس معنی میں کہ قوم کی سرداری کے علاوہ شروع میں خلیفہ نماز میں امامت کے فرائض بھی انجام دیا کرتا تھا۔

ہمارے مسلمانوں نے خلافت یا امامت کو ایک منفرد سیاسی نظریہ کی حیثیت دے کر اس پر کڑی بحث کی ہے۔ ان کے افکار کا مطالعہ کرتے وقت ایک بات جو سامنے آتی ہے، وہ یہ ہے کہ ان کے پیش نظر ان کے زمانے میں جو طرز حکومت موجود تھا، اس کی افادیت بیان کرنا اور مسلمانوں کی وحدت کو برقرار رکھنا تھا۔ علاوہ ازیں کچھ ایسے فرقے بھی ہیں جن کو خلافت کے اس نظریے سے اختلاف ہے۔ ہم سب سے پہلے مسلمان مفکر علامہ ابی الحسن علی محمد بن حبیب البصری البغدادی الماورد کا نظریہ امامت پیش کرتے ہیں جس سے کم و بیش سائے سنیوں کو اتفاق ہے۔ وہ امامت

تعریف ان الفاظ میں کرتے ہیں:

”امامت دین اور سیاست کی حفاظت کے لئے وجود میں آتی ہے“ ۱

اس کے بعد وہ لکھتے ہیں چونکہ امامت کا وجوب اجماعِ امت سے ثابت ہے۔ لہذا یہ جہاد اور طلبِ

علم کی طرح فرضِ کفایہ ہے۔ امامت کی امیدواری کے لئے وہ سات شرائط پیش کرتے ہیں:

(۱) عدالت۔ (۲) علم۔ (۳) حواس کی سلامتی۔ (۴) اعضاء کی درستی۔ (۵) رائے۔ (۶) شجاعت

اور (۷) نسب یعنی قریشی النسل ہونا جو کہ بقول ان کے حدیث الائمة من القریش اور اجماعِ امت

سے ثابت ہے۔ اہل الرائے (جو لوگ خلیفہ کو منتخب کرنے والے ہوں) کے لئے تین شرائط ضروری

ہیں: عدالت، علم اور السنائی والحکمة۔ ان کے نزدیک نیا امام دو طریقوں یعنی اہل الرائے کے

چناؤ اور خلیفہ وقت کی نامزدگی سے مقرر کیا جاسکتا ہے۔ خلیفہ کے انتخاب میں دار الخلافہ کے لوگ

کیوں پیش پیش رہے؟ اس کی وضاحت کرتے ہوئے وہ لکھتے ہیں:

”جو لوگ امام کے شہر میں سکونت رکھتے ہیں، انھیں اس معاملہ میں دوسرے شہروالوں پر

کوئی فوقیت حاصل نہیں۔ لیکن یہی رسم چلی آ رہی ہے کہ اس شہر کے باشندے ہی امام کے

انتخاب کے اہل سمجھے گئے ہیں۔ لہذا یہ حق انہیں محض رسمی طور پر حاصل ہو گیا ہے۔ لیکن

اس کا شرعی جواز کوئی نہیں۔ اس کی خاص وجہ یہ ہے کہ انھیں امام کی موت کا سب سے

پہلے علم ہو جاتا ہے دوسرے یہ کہ اکثر و بیشتر امامت کی اہلیت رکھنے والے اصحاب

اس کے شہر ہی میں موجود ہوتے ہیں“ ۲

خلافت کے بارے میں شیعوں کا نظریہ اس سے مختلف ہے۔ ۳ خوارج کا نظریہ یہ تھا کہ خلافت ایک منتخب

ادارہ ہے اور ہر طبقہ کا فرد خلافت کا مستحق ہے۔ اگرچہ ان کا ابتدائی نظریہ صرف عربی نسل کے لئے محدود تھا۔

لیکن بعد میں انہوں نے تمام مسلمانوں کو اس کا مستحق قرار دیا۔ ان کے ہاں خلیفہ کو معزول نہیں کیا جاسکتا، لیکن

اگر وہ استبداد کا ارتکاب کرے تو نہ صرف معزول بلکہ اس کا تسل بھی جائز تھا۔ ۴ ایک اور فرقہ مہمہ کا تھا

۱۔ المادری۔ احکام السلطانیہ۔ (مصر ۱۲۹۸ھ)۔ ۲۔ الایضاً ص ۵۱۔ ۳۔ احکام السلطانیہ ص ۴۰۔

۴۔ دیکھئے حاشیہ ۱۵۔ ۵۔ احمد امین۔ فجر الاسلام۔ (قاہرہ ۱۹۵۵ء)۔ ص ۵۹۔ ۲۵۸۔

جس کے نزدیک خلافت کے امیدوار کے لئے مسلمان ہونا اور زبان سے کلمہ شہادت پڑھنا کافی ہے۔ ان نئے خیال میں مذہب بندہ اور خدا کے درمیان معاملہ تھا اور یہی وجہ تھی کہ انہوں نے نبی امیہ کی خلافت کو صحیح تسلیم کر لیا تھا۔^{۳۳} معتزلہ (قدریہ) اگرچہ شروع میں سیاست سے الگ رہے لیکن بعد میں وہ بھی میدان سیاست میں داخل ہو گئے۔ ان کا نظریہ یہ تھا کہ امامت ایک لازمی ادارہ ہے۔ یہ ہر مسلمان کا مسلک حق ہے۔ اس کے لئے کسی خاص خاندان یا فرد کی تعیین ضروری نہیں۔ امت کو اختیار حاصل ہے کہ تنفیذ احکام کے لئے جس کو چاہے اپنا فرمان دیا یا خلیفہ منتخب کرے۔^{۳۴} ان تمام فرقوں کے علاوہ دوائیہ خارجی فرقتے اباخیہ اور نجدیہ بھی تھے جن کا خیال تھا کہ اگر امت میں عدل و مساوات، رواداری اور اخلاق کی پاکیزگی کا عالمگیر جذبہ پایا جاتا ہو اور معصیت کا رجحان جاتا رہے تو خلیفہ کا تقرر امت پر فرض نہیں۔^{۳۵}

چودھویں صدی عیسوی میں مشہور مفکر علامہ ابن خلدون نے بھی اس موضوع پر تعلیم اٹھایا۔ حکومت کی اقسام بیان کرتے ہوئے وہ لکھتے ہیں کہ سیاسی نظام دو قسم کا ہوتا ہے۔ ایک کی اساس دنیاوی جاہ و جلال ہوتی ہے اور دوسرا نظام دنیاوی امور کو ترقی اموروں پر استوار کرتا ہے۔ اولیٰ ذکر نظام میں قوم کا ایک برسرِ اقتدار طبقہ قانون سازی کرتا ہے۔ اور یہ عقل نظام اور سیاست عقلیہ کہلاتا ہے۔ جب کہ دوسرا نظام میں دنیاوی امور کے ساتھ دینی ترقی اور افروزی سمیت جس مقصود ہوتا ہے۔ اور یہ نظام خلافت کہلاتا ہے۔ ان خلدون کے نزدیک یہ خلافت دین اور دنیاوی مخالفت کے لئے وجود میں آتی ہے۔ اور یہ کہ امامت کا وجہ نہ صرف اجتماع صحابہ جیسے ہے، نہ تہ تک یہ تو ترقی کے ساتھ صل میں ہونا چاہیے۔ لہذا یہ فرض کیا گیا ہے اور اس کا مشاہدہ اہل عقیدہ مسلمانوں اور دیگروں پر اس کے ساتھ مسلمانوں کی اس آیت "اصحوا لہنہ و اصحابہم" سے ہوا۔

علامہ ابن خلدون کے لایع ہے

۲۹۰ - ۲۹۱

۲۸۱ - ۲۸۲

۳۰۰ - ۳۰۱

۳۰۲ - ۳۰۳

۳۰۴ - ۳۰۵

خلافت کے قریشی النسل نظریات سے اختلاف کرتے ہوئے ابن خلدون خلافت کو صرف اس قبیلے کے لئے عوزوں سمجھتے ہیں جس میں عصیت ہو۔ اور وہ شیرازہ بندی کی صلاحیت رکھتا ہو۔ حدیث الامۃ من القریش پر بحث کرتے ہوئے وہ لکھتے ہیں کہ رسول کریمؐ نے یہ اس لئے فرمایا تھا کہ قریش ہی اپنی عصیت کی بنا پر پورے جزیرے پر چھائے ہوئے تھے۔ وہ اس قابل تھے کہ حالات پر قابو پاسکیں۔ ان کی سیادت سے کسی کو انکار نہ تھا۔^{۱۱۷} نظریہ عصیت کے حق میں وہ آگے چل کر روایت کرتے ہیں کہ حضرت عمر بن عبدالعزیزؓ جب بھی حضرت قاسم بن محمد بن ابی بکرؓ کو دیکھتے تو فرماتے کہ اگر میکہ اختیار میں ہو تو میں خلافت اس کو سونپ دوں۔ ابن خلدون کہتا ہے کہ اگر عمر ثانیؓ چاہتے تو کر سکتے تھے لیکن وہ بنی امیہ میں سے اہل الرائے سے خائف تھے کیونکہ اب عصیت بنی امیہ میں آگئی تھی اور حضرت عمر بن عبدالعزیزؓ کی یہ طاقت نہ تھی کہ وہ خلافت کو بنو امیہ سے کسی دوسرے قبیلے میں منتقل کر دیں۔^{۱۱۸} ابن خلدون نے امام کی نامزدگی کو بھی نظریہ عصیت کی روشنی میں جائز قرار دیتے ہیں۔^{۱۱۹}

ان مفکرین کے علاوہ فقہاء نے بھی لفظ خلیفہ، امام اور امیر المؤمنین پر تفصیلی بحث کی ہے لیکن سر تقی ماس آرنلڈ کے قول کے مطابق:

”ان کی توجیہات غیر تسلی بخش ہیں۔ امام کے جو معنی انہوں نے بیان کئے ہیں، ان سے ان کا مقصد واضح نہیں ہوتا۔ لفظ خلیفہ قرآن میں ان اصطلاحی معنوں میں مستعمل نہیں ہوا ہے جو اسلام میں خلیفہ کے لئے کئے جاتے ہیں۔ فقہاء نے اپنی بحث کی بنیاد انہی آیات پر رکھی ہے جس طرح عیسائیوں کے دونوں گروہوں کلیسائی اور رومی شہنشاہیت کے حامیوں نے اپنے اپنے اغراض و نظریات کے ماتحت انجیل سے سند ڈھونڈی تھی حقیقت یہ ہے کہ لفظ خلیفہ قرآن کے اندر جس مفہوم میں آیا ہے وہ خلافت کے اس سیاسی نظام پر کسی طرح صادق نہیں آتا ہے جو عالم اسلامی میں رائج تھا۔“^{۱۲۰}

^{۱۱۷} ایضاً - ص ۱۹۴، ۱۹۵ - ^{۱۱۸} ایضاً ص ۲۰۶ - ^{۱۱۹} ایضاً ص ۲۱۰ و ۲۱۱

^{۱۲۰} قرآن - سورہ البقرہ، آیت ۳۰، الانعام: ۱۴۵ اور ص: ۲۶ -

آرنلڈ - خلافت، محولہ بالا - ص ۲۲۵ -

مختصر اُلوں کہا جاسکتا ہے کہ سیاسی اصطلاح کے طور پر خلافت ایک جدید نظام کی نشاندہی کرتی تھی جس کی تعمیر و تکوین زمانہ کی احتیاجات اور اس سیاسی ماحول کی بنیاد پر ہوئی جس کی طرح رسول اکرمؐ نے مختلف دشمن قبائل کو ایک ہی مرکز پر جمع کرنے کے بعد ڈالی تھی۔ لیکن یہ خیال کہ خلافت دین کا حصہ ہے، سنی مسلمانوں کے عقیدہ میں اس وقت شامل ہوا جب خلیفہ منصور نے حکومت کو اپنے ہی خاندان میں مستقل طور پر رکھنے کے لئے خطبہ مکہ میں یہ کہا کہ وہ خدا کی سرزمین میں اس کی طرف سے حاکم ہے اور اس کی تائید اور امداد سے مسلمانوں پر حکومت کرے گا۔ چنانچہ ”آگے چل کر سنی مسلمانوں کا یہ عقیدہ سا ہو گیا کہ خلافت کے بغیر مسلمانوں کی ملی زندگی کا تصور نہیں کیا جاسکتا اور خلافت منجملہ ارکان مذہب کے سمجھی جانے لگی۔“ خلافت دین کا حصہ ہے“ اس پر تبصرہ کرتے ہوئے الاسلام و اصول الحکمہ کا مصنف علی عبدالرازق لکھتا ہے:-

”سلاطین کی مصلحت اسی میں تھی کہ یہ غلط خیال (خلافت دین کا ایک حصہ ہے) لوگوں میں راسخ ہو جائے تاکہ وہ دین کو ایسی زرہ بنا لیں جو ان کے سخت کی حفاظت کر سکے اور انہیں باغیوں سے بچا سکے۔ وہ مختلف حیلوں سے اس پر عمل پیرا رہے اور وہ کتنے متعدد حیلے تھے اگر محققین اس کی طرف توجہ کریں۔ یہاں تک کہ انھوں نے لوگوں کی عقل میں یہ بات ڈال دی کہ آئمہ کی اطاعت خدا کی اطاعت ہے اور ان کی نافرمانی خدا کی نافرمانی ہے۔ اس کے بعد خلفائے اسی پر اکتفا نہ کیا اور انہیں وہ لقب مطمئن نہ کر سکا جو حضرت ابو بکرؓ نے انتخاب کیا تھا انہوں نے اسے مسترد نہ کیا جس پر حضرت ابو بکرؓ نے ناراضگی ظاہر کی تھی (خلیفۃ اللہ) اور انہوں نے سلطان کو زمین پر خدا کا خلیفہ اور اس کے بندوں پر اس کا ظل ممدود بنا کر رکھ دیا۔“

(۴)

مندرجہ بالا تاریخی جائزے کی روشنی میں ہم اسلام کے سیاسی نظام کے بارے میں یہ نتائج حاصل کر سکتے ہیں اور ان کو بنیاد بنا کر ایک جدید اسلامی نظام کی تشکیل کر سکتے ہیں:-

۴۶ علی عبدالرازق - الاسلام و اصول الحکمہ - (اُردو ترجمہ لاجہ ف۔ م۔ ماجد) ص ۱۶۳ -

۴۷ ایضاً - ص ۳۱ حاشیہ ۱۲ -

۱ — اسلامی ریاست کی بنیاد عوام کی رائے اور مرضی سے پڑتی ہے اور یہ کہ اس ریاست میں شہریوں کو نہ صرف آزادی رائے اور قانونی مساوات حاصل ہوتی ہیں بلکہ ان کو معاشرتی اور معاشی انصاف کی ضمانت بھی دینی جاتی ہے۔

حدیث میں ہے کہ ”غریبوں اور یتیموں کی خدمت کرنے والا وہی درجہ رکھتا ہے جو اللہ کی راہ میں جہاد کرنے والے کا یارات بھر نماز پڑھنے اور دن بھر روزہ رکھنے والے کا ہے۔“ (مسلم، بخاری، ترمذی)

۲ — اسلامی نظام سیاست میں نہ تو پارٹیوں کی حکومت THEOCRACY کو جگہ ہے اور نہ ہی یہ مطلق العنانیت پر مبنی ہے۔ یہاں حکمران اپنا اقتدار مذہبی پیشواؤں سے حاصل کرتا ہے نہ خدا سے براہ راست۔ بلکہ اس کے اختیار کا منبع جمہوری ہیں۔ اگر عوام کو سیاسی حاکمیت اعلیٰ حاصل نہ ہوتی تو اسلامی ریاست کے سربراہ اور بادوی و مرشد کو عوام (اہل الہائے) سے مشورہ لینے کا حکم کبھی نہ دیا جاتا۔ بالفاظ دیگر عوام ہی ریاست میں طاقت کا سرچشمہ ہیں۔ ان کو پورا اختیار ہے کہ جسے چاہیں منتخب کریں، چاہے وہ ادنیٰ درجہ کا شہری کیوں نہ ہو۔ ان اسلامی نظام سیاست میں ایک بات ضرور ہے کہ یہاں سیاست میں اخلاقیات ضرور شامل ہیں۔ رائے دہندگی (ووٹ)، ایک مقدس امانت ہوتی ہے، جسے استعمال کرتے وقت پوری احتیاط برتنی چاہیے۔

۳ — شوریٰ اسلامی نظام سیاست کی جڑ ہے۔ اور عہد جدید میں اس کو پارلیمنٹ میں بہتر طور پر انجام دیا جاسکتا ہے۔ اس کے دائرے کو بڑھا کر اسمبلی میں اہل الہائے (عوام کی اپنی پسند کے نمائندوں) کی تعداد ملک کے مختلف حصوں کی آبادی کے تناسب سے ہونا چاہیے۔ عوام کے ان منتخب شدہ نمائندگان کے علاوہ اسمبلی کے ممبروں کی ایک خاص تعداد ملک کے دوسرے طبقوں مثلاً علماء، وکلاء، مزارع، صحافی، پروفیسروں، فوجی، مزدور اور کارخانہ داروں کی نمائندگی کے لئے منتخب کی جائے۔ اور ہمیشہ اپنے اپنے نمائندوں کا انتخاب خود کرے۔ اسمبلی میں قانون سازی کا کام صرف ماہروں کی رپورٹ کے بعد ہی کیا جائے۔

۴ — جیسا کہ اس مقالے کے مطالعہ سے ظاہر ہو گا کہ شروع دور میں ریاست کے انتظامیہ، مقننہ اور عدلیہ میں کوئی خاص فرق نہیں تھا لیکن جوں جوں حالات بدلتے گئے اور ریاست مستحکم ہوتی گئی

تو حکومت کے ان تینوں عناصر میں فرق نظر آتا رہا حتیٰ کہ ایک وقت وہ بھی آیا کہ عدلیہ، انتظامیہ اور مقننہ محدود معنوں میں، سے بالکل آزاد ہو گیا۔ موجودہ دور میں انصاف کا تقاضا یہ ہے کہ تقاضا کو انتظامیہ اور مقننہ سے بالکل الگ رکھا جائے تاکہ لوگوں کے دلوں سے یہ شبہات دور ہوں کہ ان کے ساتھ نا انصافی ہو رہی ہے اور ایک صحت مند معاشرے کا قیام جلد سے جلد عمل میں لایا جاسکے۔

۵ — ابن خلدون کے نظریہ عصبيت اور تاریخ اسلام میں مختلف گروہوں کی کارکردگی کو دیکھتے ہوئے

اس بات کا امکان پیدا ہو سکتا ہے کہ اسلامی نظام سیاست میں ایک سے زیادہ سیاسی پارٹیاں کام کر سکتی ہیں۔ لیکن ایک سے زیادہ سیاسی پارٹیوں کا مطلب یہ ہرگز نہیں کہ مملکت میں درجنوں پارٹیاں ہوں۔ جمہوریت کی بقا کے لئے مضبوط حزب اختلاف بھی ضروری ہے لہذا احسن طریقہ یہ ہے کہ سیاسی پارٹیاں کسی بھی حالت میں تین سے زائد نہ ہوں۔ ورنہ آئے دن حکومت کی تبدیلیوں سے نہ صرف ایڈمنسٹریشن کے کام پر اثر پڑے گا بلکہ بہت ممکن ہے کہ وہ ایک ریاست کی خارجہ پالیسی پر بھی اثر انداز ہوں۔ پارٹیوں کی تعداد اور حکومت کی کمزوری اور آئے دن کی تبدیلیوں کی اعلیٰ مثال ہمارے سامنے فرانس کی ہے جس کا ۱۹۵۸ء کے دستور (FIFTH REPUBLIC) سے قبل ایک حکومت اوسطاً صرف چند مہینے رہتی رہا کرتی تھی۔ لیونکر ریاست بذات خود ایک مقصد نہیں بلکہ حصول مقصد کا ایک ذریعہ ہے اور اس کا کام حاصل کرنے کے لئے طریقہ کار میں اختلاف ہو سکتا ہے۔ لیکن یہ اختلاف اصول و کلیات میں ہرگز نہ ہوگا بلکہ طریقہ کار میں ہو۔ جس سیاسی جماعت کو عوام کی اکثریت کی حمایت حاصل ہو، وہی جماعت ان کا نمائندہ حکومت بنا سکتی ہے۔ لیکن جس طرح برسرِ اقتدار پارٹی نے اپنے مقصد کو پورا کرنا ہے اس کا حزب مخالف بھی مضبوط ہونا چاہیے۔ حزب مخالف جتنی مضبوط ہوگی عوام کے مفاد کا خیال کیا زیادہ رکھائے گا۔

۶ — اسلامی نظام حکومت اگرچہ صدائے طرز حکومت کے قریب تر ہے۔ جس میں سیاست اور مرکزیت پر زور دیا جاتا ہے لیکن مخصوص ممالک اور خاص سیاسی تربیت کو مدنظر رکھتے ہوئے پارلیمانی نظام بھی چھایا جاسکتا ہے بشرطیکہ پارلیمانی نظام کے لئے جن بنیادی چیزوں کی ضرورت ہو وہ موجود ہوں۔

